

**Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav českých dějin**

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Matěj KOTALÍK

***ČEŠI VE VÍDNI V LETECH 1934-1945
PERZEKUCE, KOLABORACE A ODBOJ MENŠINY***

***CZECHS IN VIENNA 1934-1945
PERSECUTION, COLLABORATION AND RESISTANCE OF THE MINORITY***

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Robert KVAČEK, CSc.

Praha 2007

OBSAH

1. ÚVOD.....	1
2. VYMEZENÍ TÉMATU	
2. 1. Jak vymezujeme etnickou kategorii „vídeňský Čech“.....	6
2. 2. Vymezení chronologické.....	11
2. 3. Vymezení teritoriální.....	12
2. 4. Odboj – Přizpůsobení – Kolaborace (<i>Widerstand – Anpassung – Kollaboration</i>).....	13
3. CELKOVÁ SITUACE ČESKÉ MENŠINY	
3. 1. Před anšlusem.....	23
3. 2. Po anšlusu.....	26
Exkurz A: KOMPARACE POSTAVENÍ ČESKÉ MENŠINY VE VÍDNI A V ŘÍŠSKÉ ŽUPĚ SUDETY (1938-1945).....	32
4. REAKCE NA PRONÁSLEDOVÁNÍ	
4. 1. Přizpůsobení a kolaborace	
4. 1. 1. Vyhraněné asimilační snahy druhé a třetí generace.....	40
4. 1. 2. Hlasování pro anšlus v dubnu 1938.....	42
4. 1. 3. České rozhlasové vysílání z Vídně.....	45
4. 1. 4. Případ Matthias Sindelar.....	49
4. 2. Odboj	
4. 2. 1. Organizovaný odboj politické levice – „Česká sekce KPÖ“.....	55
4. 2. 2. Organizovaný odboj katolický – skupina „CURIE“.....	59
4. 2. 3. Individuální odboj katolický – Helene Kafka alias Bl. Maria Restituta...62	
Exkurz B: PERZEKUCE, KOLABORACE A ODBOJ VÍDEŇSKÝCH ČECHŮ V KONTEXTU OSTATNÍCH NÁRODNOSTNÍCH MENŠIN NA RAKOUSKÉM ÚZEMÍ (KORUTANŠTÍ SLOVINCI, BURGENLANDŠTÍ CHORVATÉ A MAĎAŘI).....	72
5. OSUDY PŘEŽIVŠÍCH PROTAGONISTŮ ODBOJE PO KONCI VÁLKY.....	77
6. ZÁVĚR.....	79
SEZNAM POUŽITÝCH PRAMENŮ A LITERATURY.....	49
SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK.....	86
SUMMARY.....	87
RESUMÉ.....	88
SEZNAM PŘÍLOH.....	89

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně a že jsem uvedl všechny použité prameny a literaturu.

V Praze, dne 31. července 2007

.....

Matěj Kotlík

1. ÚVOD

Dvousemestrální studijní pobyt ve Vídni v letech 2005/2006, který předcházел vzniku této práce, nezačal s pevným badatelským záměrem. Rozhodnutí věnovat se odboji tamní české menšiny vykrystalizovalo nepoměrně později a nebylo ani vedeno předchozím systematickým zájmem o dějiny druhé světové války či odboje. Téma lákalo na jedné straně svojí obsahovou kompaktností a přesnou vymezeností chronologickou, na straně druhé však i sepětím s příbuznými pasážemi z dějin českých i rakouských. V kontextu dějin menšiny působí doba její perzekuce a odporu jako pomyslný svorník mezi vývojem předchozím a následujícím. Logicky navazuje na bohatý spolkový život menšiny na přelomu století a mezi válkami, tvořící hlavní oporu jejího sebevědomí a kolektivní identity¹, a zároveň nabízí možná vysvětlení k tomu, co přišlo po válce – odlivu části vídeňských Čechů do Československa a celkového posunu drtivé většiny zbylých krajanů směrem k asimilaci. V souvislostech dějin města Vídne jde o důležité dokreslení celkového obrazu – už proto, že represivní postoj k etnický „méněcenným“ složkám obyvatelstva tvořil jeden z hlavních pilířů nacistické politiky (a česká menšina ve Vídni přitom coby nejsilnější negermánský element svým procentuálním podílem výrazně přesahovala např. dnešní početní sílu tolik diskutované komunity turecké či jihoslovanské). Také proto, že v protinacistickém odboji se v zájmu sjednocení proti společnému nepříteli rozdíly mezi vídeňskými Čechy a rodilými Rakušany často stírají. Na poli československo-rakouských vztahů zaujme asi především osud vídeňských Čechů v kontextu osudu Němců v Sudetech (národnostní menšiny tvoří ostatně v meziválečné době palčivý problém celé Evropy a otázka Čechů ve Vídni se s otázkou sudetskou protíná těsně před druhou světovou válkou i bezprostředně po ní) a spolupráce některých krajanů

¹ Tato období a kulturně-společenský fenomén spolků v první třetině dvacátého století zpracovávají především práce Moniky Glettler a Karla M. Brouska, srv. Monika GLETTLER, *Sokol und die Arbeiterturnvereine (D.T.J.) der Wiener Tschechen bis 1914: zur Entwicklungsgeschichte der nationalen Bewegung in beiden Organisationen*, München – Wien: Oldenbourg, 1970; TÁŽ, *Die Wiener Tschechen um 1900: Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Großstadt*, München – Wien: Oldenbourg, 1972; TÁŽ, *Böhmisches Wien*. Wien: Herold, 1985; Karl Maria BROUSEK, *Wien und seine Tschechen. Integration und Assimilation einer Minderheit im 20. Jahrhundert*, Wien – München: Oldenbourg, 1980.

s československým odbojem, především v rámci vskutku mezinárodní komunity vězňů koncentračních táborů Mauthausen a Ravensbrück.

Většina zmiňovaných skutečností dočkala se však již dříve přinejmenším dílčího zpracování a studium odboje Čechů ve Vídni není proto prací „na zelené louce“. Prvopočátky vědeckého bádání zaměřeného tímto směrem spadají do šedesátých let, je typické dvojkolejností době vlastní – historické a dokumentační práci se zpočátku stejně, ne-li více než adepti historie věnují sami někdejší odbojáři² – a je svázáno se vznikem Dokumentačního archivu rakouského odboje (*Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes* – dále jen DÖW) v roce 1963 a jeho nemálo průkopnickou a novátorskou rolí ve studiu i teoretickém pojetí dějin odboje. Již v prvních katalogizovaných archiváliích i v prvních edicích pramenů tohoto odborného pracoviště nacházíme jména českých odbojářů³. Po celou tuto dobu jsou však jednotlivé osobnosti z krajanských řad zmiňovány jen v rámci odboje rakouského. Pomineme-li pár studií spíše publicistického rázu a zmínky v krajanském tisku, objevují se odborná pojednání o českém odboji teprve během sedmdesátých let (důvody pro to jsou jistě různé, dovoluji si však vyjádřit hypotézu, že jedním ze stimulů k tomu mohla být i celková výraznější reflexe fenoménu imigrantů a národnostních menšin rakouskou veřejností z důvodu jejich nárůstu v daném období oproti šedesátým létům). Čechům je věnován samostatný oddíl vídeňského svazku pramenné edice *Odboj a pronásledování 1934-1945* (*Widerstand und Verfolgung 1934-1945*)⁴ a důležitý přínos představuje i práce Karla Marii Brouska *Vídeň a její Češi* (*Wien und seine Tschechen*), byť její hlavní těžiště tkví v období meziválečném a původní základ knihy – Brouskova doktorská dizertace – se odbojem samotným nezabývá téměř vůbec⁵. Od počátků systematického zájmu o Čechy v rakouské metropoli a zejména od vzniku Brouskovy studie v roce 1980 vznikla celá řada článků, editovaných rozhovorů s pamětníky i diplomových či dizertačních prací,

² Z prací profesionálních historiků např. Magdalena KOCH, *Der Widerstand der KPÖ gegen Hitler 1938-1945*, Phil. Diss., Universität Wien, 1964. Z prací někdejších odbojářů: Friedrich VOGL (ed.), *Österreichs Eisenbahner im Widerstand*, Wien: Verlag des Österreichischen Gewerkschaftsbundes, 1968.

³ DÖW 00071, *Lebenslauf des Kam[eraden]. Brtna Leopold*; DÖW 00083, *Marie Bures*; Herbert STEINER, *Zum Tode verurteilt: Österreicher gegen Hitler. Eine Dokumentation*. Wien: Europa Verlag, 1964; STEINER, Herbert. *Gestorben für Österreich: Widerstand gegen Hitler. Eine Dokumentation*, Wien: Europa Verlag, 1968.

⁴ *Widerstand und Verfolgung in Wien 1934-1945. Eine Dokumentation*, Bd. 3., Wien: Jugend und Volk, 1984, s. 327-343.

⁵ Karl Maria BROUSEK, *Die Wiener Tschechen zwischen den beiden Weltkriegen, unter besonderer Berücksichtigung des Turnvereines "Sokol"*, Phil. Diss., Universität Wien, 1977, s. 162-163, 296.

zpracovávajících dané otázky z různých metodických perspektiv, z hlediska národnostních menšin⁶, otázek majetkoprávních⁷, ale také v kontextu *gender history*⁸, nebo například dějin dělnického hnutí⁹. Sám Karl Maria Brousek rozšířil po jisté publikační odmlce své poznatky o odboji statí v katalogu česko-rakouské výstavy *Doma v cizině – Zu Hause in der Fremde*, uspořádané v pražském Clam-Gallasově paláci na přelomu let 2001/2002¹⁰.

Shrnující dějiny odboje Čechů ve Vídni však dodnes chybí, jakkoli za „blýskání na lepší časy“ a první krok k tomuto počínu můžeme považovat soupis pramenné dokumentace k tématu, vzniklý na základě společného grantu vídeňského Ústavu pro slavistiku Univerzity Vídeň (Institut für Slawistik der Universität Wien) a Spolku pro dějiny dělnického hnutí (Verein für Geschichte der Arbeiterbewegung – dále jen VGA)¹¹. Ještě výrazněji platí totéž pro dějiny pasivního přizpůsobení se poměrům či kolaborace – zde jde ve své podstatě o druhou stranu téže mince, avšak publikovaného je zde k dispozici podstatně méně. Lze říci, že mapování kolaborace vídeňských Čechů nachází se nyní v podobném „bodě nula“ jako historiografie jejich odboje v šedesátých letech. Hlavní kontury problematiky jsou známy, rakouská historiografie se k fenoménu udavačství a jiných forem spolupráce s nacistickým režimem začíná stavět čelem (že k tomuto přístupu přispěla částečná revize dlouho uplatňovaného pojetí Rakouska coby „první oběti nacismu“, je nasnadě) a studií na dané téma již v posledních letech pár vzniklo. Všechny tyto práce nahlízejí však

⁶ Michael JOHN, *Die Wiener Tschechen und Slowaken vom »Anschluß« bis zum Krieg (1938/39)*, in: Avguštin MALLE – Valentin SIMA (eds.), *Der »Anschluß« und die Minderheiten in Österreich*, Klagenfurt: Drava, 1989; Brigitte SORGER, *Verfolgung und Widerstand von rassistischen Minderheiten in der Ostmark*, Dipl., Graz, 1989.

⁷ Eduard KUBU – Gudrun EXNER, *Tschechen und Tschechinnen, Vermögensentzug und Restitution*, Wien – München: Oldenbourg Verlag, 2004.

⁸ Srv.: Inge BRAUNEIS, *Widerstand von Frauen in Österreich gegen den Nationalsozialismus 1938-1945*, Phil. Diss., Universität Wien, 1974; Karin BERGER – Elizabeth HOLZINGER – Lotte PODGORNIK et al. (eds.), *Ich geb Dir einen Mantel, daß Du ihn noch in Freiheit tragen kannst. Widerstehen im KZ: Österreichische Frauen erzählen*, Wien: Promedia, 1987.

⁹ Michael JOHN – Albert LICHTBLAU, *Česká Vídeň: Von der tschechischen Großstadt zum tschechischen Dorf*, in: *Archiv 1987. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Arbeiterbewegung*.

¹⁰ Karl BROUSEK, *Vídeňští Češi pod nacistickou nadvládou*, in: Vlasta VALEŠ (ed.), *Doma v cizině. Češi ve Vídni ve 20. století – Zuhause in der Fremde. Tschechen in Wien im 20. Jahrhundert*, Praha: Scriptorium, 2002.

¹¹ Wolfgang MADERTHANER – Gero FISCHER, *Widerstand der tschechischen und slowakischen Minderheit in Österreich 1938-1945*, Unveröffentlichter Arbeitsbericht, VGA, 2003. Tento soupis, dokončený v říjnu 2003, obsahuje mimo katalogu kopií existujících pramenů také komentář k nim, shrnující zevrubně danou problematiku na zhruba stovce stran. Soupis pojímá český a slovenský odboj jako celek. Vznikl paradoxně z jiného než vědeckého popudu (důvodem byla žádost o odškodnění z řad jedné z žijících obětí-odbojářů). Bohužel je k dispozici v jediném exempláři v sídle VGA a není běžně reprodukovatelný. Autorovi se přesto podařilo získat k danému korpusu pramenů přístup a právě práci s ním vděčí za získání poměrně aktuálního přehledu o dosavadním stavu pramenné základny i za bilanci vlastní vykonané práce ke konci studijního pobytu.

kolaboraci jakožto aktivitu většinového rakouského obyvatelstva. Nevznikla dosud studie, jež by z celkového obrazu rakouského vyřála obraz akomodace a kolaborace české. Vystupuje zde do popředí hlavní slabina novodobé historiografie Čechů ve Vídni: skutečnost, že dějiny zde z velké části „píší“ sami příslušníci menšiny – ať už jako pamětníci, poskytující rozhovory jiným a přednášející ve školách, či jako autoři autobiografických a historických publikací. Z dané situace vyplývá dvojí: na jedné straně přežívají ve svědectvích letité osobní animozity, vzniklé a živené rozpolcením menšiny po roce 1948 mezi křídlo prokomunistické a antikomunistické¹², na straně druhé hraje roli absence objektivního odstupu. V řadách krajanů doposud převažuje heroizovaný obraz české menšiny za války, tento obraz sebe sama mívá pro nejstarší generaci tehdejších dvacátníků a dnešních osmdesátníků často význam sebezáchovný – vyrovnat se s dávnou minulostí svou a svých vrstevníků je vždy obtížné a navíc zde hraje roli vědomí sounáležitosti s menšinou a snaha nepoškodit její kolektivní obraz. Od pocitu oslabení, kulminujícího právě v poválečných desetiletích, kdy menšinu sužoval dokonce dvojí rozkol – nesoulad mezi propražským a protipražským křídlem a zároveň generační konflikt mezi starou generací krajanů a vlnou emigrantů z roku 1968 – nebylo jistě daleko k idealizaci „předúnorové“ minulosti. Právě ta může vést k těm či oněm formám autocenzury a zapříčinit zamlčování méně lichotivých skutečností, popřípadě alespoň nevůli k jejich zveřejnění. Chybí dosud historik, který by se, sám nezatížen přináležitostí ke krajské komunitě, odhodlal k zevrubnému a kritickému pohledu na menšinu zvenčí, *sine ira et studio*, a zhodnotil její existenci před válkou i za války bez příkras a morálních imperativů, nikoli jako dějinný obraz „národa v malém“, nýbrž jako dějiny lidí s jejich lidskými rysy v pozitivním i negativním smyslu tohoto slova.

Jak vyplývá z výše napsaného, nenárokuje si předkládaná práce přínos objevitelský, avšak přece nepopírá záměr rozšířit nynější stav bádání. Autorovým cílem je jednak shrnutí dosavadních poznatků k tématu (neboť se domnívá, že problematice Čechů ve Vídni v inkriminovaném období bylo doposud věnováno více pozornosti na straně rakouské než na straně české), dále pak (nejspíš v dlouhodobějším horizontu budoucí bakalářské práce) doplnění „bílých míst“ v dosti již celistvém obraze, prozkoumání obrazu Čechů v anektovaném městě na Dunaji včetně jeho stinných stránek, a jeho revize s patřičným kritickým odstupem v čase

¹² O poválečném vývoji zevrubněji: Marek BALOUN, *Česká menšina ve Vídni po roce 1945*, DP, FSV UK, 2000.

(perzekuce a odboj české Vídně hodnotily se jinak v prvních poválečných letech, kdy dějiny odboje psali především sami jeho protagonisté, jinak v konjunkturu rakouského profesionálního bádání o odboji 70. a 80. let, a jinak dnes) i v prostoru (samotný fakt vidění problematiky zvenčí a nezávislosti na české menšině i rakouské většině Vídně je zde velmi osvobozující).

Je mi milou povinností vyslovit na tomto místě poděkování všem těm, kteří se přímo či nepřímo podíleli na vzniku předkládané práce. Z řad odborníků-historiků patří dík v první řadě vedoucímu mé bakalářské práce Prof. PhDr. Robertu Kvačkovi, CSc. za vstřícné vedení i mnoho cenných podnětů k formě i obsahu, stejně jako Prof. PhDr. Ivanu Jakubcovi, CSc., v jehož prosemináři vznikly první obrysy práce. Dále pak mým neformálním a příležitostným konzultantům vídeňským – Univ.-Prof. Dr. Gerhardu Botzovi a Mag. Heinrichu Bergerovi z Ústavu pro soudobé dějiny Univerzity Vídeň (Institut für Zeitgeschichte der Universität Wien), jejichž seminář *Quantitative Analysen von lebensgeschichtlichen Interviews mit Mauthausen-Überlebenden*, byť jen okrajově spjatý s tématem mého výzkumu, mne povzbudil k některým do té doby opomíjeným otázkám metodickým i obsahovým. Za radu a pomoc jsem zavázán i Dr. Vlastě Valeš a Dr. Karlu Maria Brouskovi, jakož i badatelským tématem spřízněné kolegyni Mag. Kathrin Hermann. Zvláštní poděkování za všestrannou pomoc a cenné odkazy zaslouží pak v čele s Hon.-Prof. Dr. Wolfgangem Neugebauerem pracovníci DÖW, v jehož fondech jsem čerpal většinu pramenného materiálu, stejně jako vedoucí VGA Dr. Wolfgang Maderthaner. Z řad pamětníků a svědků dobových událostí děkuji za četné informace a poskytnutí rozhovorů paním Antonii Bruha a Irmě Trksak, pánům Josefu Klatovi, Hansi Maršálkovi a MUDr. Janu Petříkovi. V neposlední řadě jsem velmi zavázán místopředsedovi Rakousko-české společnosti panu Eduardu Harantovi za poskytnutí ročního stipendia ke studiu na rakouských vysokých školách. Bez jeho velkorysé materiální podpory by vznikla předkládaná práce jen stěží.

M. K.

2. VYMEZENÍ TÉMATU

2. 1. Jak vymezujeme etnickou kategorii „vídeňský Čech“

Definovat okruh osob relevantních pro naše bádání není věcí samozřejmou. V aktovém materiálu ze zkoumaného období let 1934-1945 i v poválečných svědectvích přeživších účastníků protinacistického odboje se vyskytuje řada příjmení, jež při pomnutí komolící německé transkripce a přidání nezbytných diakritických znamének mohou znít česky. S nositeli takovýchto jmen se setkáváme v tagesberichtech vídeňského gestapa téměř ve všech kategoriích tehdy postihovaných deliktů, od sabotáží přes ilegální poslech cizího rozhlasu až po homosexuální chování či náboženskou opozici. Ne všichni z nich náležejí však k české menšině¹³. Tato skutečnost může působit samozřejmě, přesto je záhodno zmínit několik hlavních důvodů:

Za prvé zde hraje roli, že ženy v duchu tehdy platných zákonných pravidel (a dodnes převažujícího úzu) přijímaly při sňatku příjmení manželovo. To znamená, že v pramenech uváděné příjmení, není-li doprovázeno příjmením dívčím, nepředstavuje nikterak ukazatel českého původu. Rodilé Rakušanky si v případě sňatku měnily (a smíšené sňatky nepatřily vzhledem k početní síle i kulturní blízkosti Čechů k ničemu neobvyklému) příjmení na leckdy česky znějící příjmení svých mužů. Jako příklad pro ilustraci může posloužit rakouská komunistická odbojáčka Hermine Jursa, rozená Nierlich. Jedná se o rodačku z Vídně a manželovo česky znějící jméno, navíc získané sňatkem teprve po válce, je to jediné, co by mohlo naznačovat souvislost s českým prostředím. Není sebemeně známo, že by se dotyčná účastnila odboje v rámci české menšiny¹⁴. Reprezentativnější příklad z hlediska našeho bádání představuje dodnes žijící zástupkyně českého odboje ve Vídni Antonia Bruha (Antonie Brůhová), sama dokumentující svým původem národnostní mnohotvárnost vídeňského „tavicího kotle“¹⁵. Byť je českého původu pouze z jedné čtvrtiny (otec byl Rakušan, děd z matčiny strany Švéd), návštěva českých škol a styky s vídeňskými

¹³ Příjmení, znějící po zkomolené německé transkripci často jen vágně slovansky, může namísto Čecha skrývat příslušníka neméně národnostní menšiny chorvatské, slovinské či slovenské.

¹⁴ DÖW 3072, *Ravensbrück: Erlebnisbericht von Hermine Jursa*.

¹⁵ O národnostních menšinách a fenoménu přistěhovalectví ve Vídni zevrubněji viz: Michael JOHN – Albert LICHTBLAU, *Schmelztiegel Wien – einst und jetzt: Zur Geschichte und Gegenwart von Zuwanderung und Minderheiten*, Wien – Köln: Böhlau Verlag, 1990.

Čechy ji přiblížily českojazyčnému prostředí a nakonec i přivedly ke sňatku s vídeňským Čechem. Přesto se pohybovala a působila v rámci menšiny ještě za svobodna jako Antonia Spath¹⁶. V obecnějším měřítku dokumentuje kolísavou výpovědní hodnotu příjmení Vídeňanů každý n-tý vídeňský vývěsní štít či položka v telefonním seznamu, kde je jmen typu Vocelka, Prochazka, Kolar nebývale mnoho (totéž platí i pro dobový aktový materiál soudní či policejní provenience) a přitom jen malá část z nich se považuje za příslušníky české menšiny. Slovanský původ a příjmení mohly na svého nositele působit dvojsečně, podle prostředí, politické orientace či stupně identifikace s ideou velkoněmectví. Pro jedny šlo o samozřejmý podnět k udržování styků s menšinou, pro druhé naopak o přítěž, kterou se nezřídka snažili setřást, v krajním případě i přehnaně horlivým přijímáním nacismu¹⁷. Byť je problém složitější, dal by se nejspíše (alespoň „pracovně“) nazvat rozdílem mezi českými/slovanskými kořeny reflektovanými pozitivně a negativně. Se zřetelem k mimořádnému integračnímu potenciálu habsburské monarchie můžeme předpokládat, že řada nositelů českých příjmení náležela již na sklonku meziválečného období ke druhé či třetí generaci víceméně asimilovaných Čechů:

„Socializace mladé generace vídeňských Čechů stála ovšem pod vlivy, u kterých hrozilo, že budou pracovat proti organizačním úspěchům. Tak se stalo vinou enormního zmenšení jazykové skupiny podstatně obtížnějším najít českojazyčného životního partnera. Manželství s čistě německojazyčnými partnery vyústila často velmi rychle v dalekosáhlou asimilaci.“¹⁸

¹⁶ Srv. Manfred BOBROWSKY (ed.), *Schreiben im Widerstand: Österreichische Publizisten 1933 – 1945*, Wien: Picus Verlag, 1993; též viz rozhovor s A. B. ze dne 22. 05. 2006.

¹⁷ Historik Albert Massiczek, absolvent vídeňského Institutu pro rakouský dějepys, horlivý stoupenec nacismu v dobách illegality a později aktivní protinacistický odbojář, popisuje to v prvním dílu svých vzpomínek. Srv.: Albert MASSICZEK, *Ich war Nazi: Faszination – Ernüchterung – Bruch*, Wien: Junius, 1988, s. 27: „Wollte man im Mittelstand etwas gelten, so hatte man dem Zug der Zeit zu entsprechen und, mehr als alles andere deutsch zu sein, und zwar schon in den letzten Jahrzehnten der Donaumonarchie. Ein tschechischer Familienname war da kein förderliches Element, Massiczek nicht weniger ungünstig als Waclawik.“ Tamtéž, s. 92: „Mit sechzehn oder siebzehn wurde ich von einem Mitschüler anagitiert, der quasi über Nacht nur noch Deutschland im Kopf hatte. Die tschechische Volkszugehörigkeit lag bei ihm vermutlich nur eine Generation zurück. Das erklärt wahrscheinlich, weshalb er sich so intensiv deutsch gab.“ Stojí za pozornost, že u dvou osob v téže době – Albert Massiczek na straně jedné a Antonia Spath-Bruha na straně druhé – vedl tentýž čtvrtinový podíl českého původu ke zcela opačné reakci.

¹⁸ „Die Sozialisation der jungen Generation der Wiener Tschechen stand allerdings auch unter Einflüssen, die den organisatorischen Erfolgen entgegenzuwirken drohten. So war es durch die enorme Verkleinerung der Sprachgruppe wesentlich schwieriger geworden, einen tschechischsprachigen Lebenspartner zu finden. Ehen mit rein deutschsprachigen Partnern mündeten häufig sehr rasch in weitgehender Assimilierung“. Cit. podle: JOHN – LICHTBLAU, *Česká Vídeň*, s. 43.

Nemůžeme pominout, že Češi představují kolem roku 1900 i v pozdějších letech převážně nižší sociální vrstvy a důležitým předpokladem, ne-li podmínkou společenského vzestupu, bylo pro ně poněmčení:

„V »Německém Rakousku« chtěl člověk obzvláště jakožto příslušník střední vrstvy být Němcem. České jméno zařadilo jej v očích okolí takřka nutně po bok nově příchozích z Čech a Moravy. Tak se spojily u mého otce nenávisť vůči »špinavému státu«, nespokojenost s českým jménem a odpor k těm, kteří teprve přijeli a se kterými byl házen do jednoho pytle.“¹⁹

Za druhé je nutno brát v potaz, že počet osob hlásících se k češství, uváděný v materiálech austrofašistického i nacionálně-socialistického policejního aparátu a soudnictví, nekoreluje vždy se skutečným stavem. Ačkoli sčítání lidu z roku 1939 vykazuje překvapivý a nejednou analyzovaný početní vzestup Čechů oproti roku 1934²⁰, celková tendence byla v následujících letech spíše sestupná a to v logickém důsledku stupňující se perzekuce Čechů. Mnoho českých krajanů svůj původ příliš nezdůrazňovalo, aby si dále neztěžovali svoji již tak nelehkou pozici. Specifickou kapitolou hodnou zmínky je přiznávání či zamlčování češství v souvislosti se službou v armádě. Na jedné straně odmítali někteří Češi (jak bude podrobně ji zmíněno v dalším oddíle) službu v německé armádě s odvoláním na několik Hitlerových projevů²¹ a dva výnosy velitelství wehrmachtu. Aby však jejich žádosti o zproštění vojenské povinnosti bylo vyhověno, museli se výslovně přihlásit k české národnosti. I tak byla osvobozovací kritéria velmi selektivní a v pozdějších válečných letech, kdy se potřeba nových vojenských sil na frontě stávala palčivou, bylo odmítání vojenské služby stále obtížnější a trestalo se tvrdými postihy²². Totéž platí o pokusech odepřít pod záminkou češství služební přísahu Vůdci²³. Na druhé straně mohly posloužit zapření českého původu a formální ztotožnění se s nacistickou ideologií snadnější a především nenápadnější realizaci odbojových aktivit. Dva čelní představitelé

¹⁹ „In »Deutschösterreich« wollte man besonders als Angehöriger der Mittelschicht deutsch sein. Der tschechische Name reihte einen in den Augen der Umgebung fast zwangsläufig unter die Neuankömmlinge aus Böhmen und Mähren ein. So verschwisterten sich bei meinem Vater der Haß auf den »Dreckstaat«, die Unzufriedenheit mit dem tschechischen Namen und die Abneigung gegen die eben erst Zugereisten, mit denen er in einen Topf geworfen wurde.“ Cit. podle: MASSICZEK, *Ich war Nazi*, s. 29.

²⁰ BROUSEK, *Wien und seine Tschechen*, s. 108-109.

²¹ Jednalo se mj. o projev z 26. 9. 1938, v němž Hitler pravil doslova: „Ich kann versichern, daß kein Tscheche im deutschen Heer Dienst tun kann, ja nicht tun darf“. Cit. podle: Heinz BOBERACH (ed.), *Meldungen aus dem Reich 1938-1939: Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS*, Bd. 11, Herrsching: Pawlak Verlag, 1984, s. 4073.

²² Viz rozhovor s H. M. ze dne 07. 06. 2006.

²³ DÖW 8477, *Tagesberichte der Geheimen Staatspolizei (Gestapo) 1. November – 31. Dezember 1943*, Wenzel Trsek.

levicového odboje vídeňských Čechů, Alois Houdek a Alois Valach, se počátkem války jako Češi nehlásili a infiltrovali německou armádu se záměrem pokračovat zde v protinacistické agitaci a v odbojové činnosti²⁴. Také proto není Houdek, na rozdíl od mnoha jiných, jenž padli v tutéž dobu za oběť nacistickým represím za podstatně menší provinění, zanesen do seznamu popravených u Landesgerichtu ve Vídni jako „Tscheche“²⁵.

Za třetí nemůžeme pominout, že naše dnešní chápání pojmů „národnost“, „národnostní menšina“, „etnická příslušnost“, neslučuje se zcela s právním pojmoslovím meziválečného Rakouska. Na rozdíl od jednoznačné dichotomie kategorií „státní občanství“ vs. „národnost“, které se rozšířily v ČSR po druhé světové válce a jsou dodnes běžnými kolonkami v občanských průkazech, školních vysvědčeních i jiných dokumentech československé či české provenience, operuje Rakousko meziválečného období s termínem „domovského práva“, tedy příslušnosti ke konkrétní obci či městu²⁶. Národnost naproti tomu je chápána převážně jazykově. „Hlavní“ jazyk dotazovaného uvádí se při sčítáních lidu²⁷, přičemž poprvé až při sčítání v roce 1939 byla brána v potaz jako další kategorie také „*Volkszugehörigkeit*“, tedy „národ[nost]ní příslušnost“²⁸.

Potíže s vymezením kategorie „vídeňský Čech“ vyplývající z uvedených skutečností jsou nabíledni. Chceme-li se vyhnout ahistorickým konstruktům, je záhodno se uchýlit k poznatkům o meziválečném životě české menšiny ve Vídni, tomu, co menšinu v dané době charakterizovalo, co bylo pro ni typické. Jedná se o bohatou spolkovou činnost, rozvoj i všestrannou podporu menšinového českojazyčného školství, a v neposlední řadě i poměrnou socioprofesionální homogenitu menšiny, v níž početně převažují vrstvy dělníků, řemeslníků a drobných živnostníků. Tyto charakteristické rysy české národnostní skupiny ve Vídni mohou být k užítu tam, kde se určení češství toho či onoho protagonisty odboje se jeví jako obtížné nebo nejednoznačné. Spolu s nimi hrají roli další informace stran češství uváděné v pramenech, jako jsou protektorátní státní příslušnost, služba v československé

²⁴ BROUSEK, *Wien und seine Tschechen*, s. 97-100, srv.: DÖW 4873, *Zur Gruppe Ing. Edgard Diasek*.

²⁵ DÖW 1512, *Liste der Hingerichteten beim Landesgericht Wien*, mj.: „Houdek Alois [...], Hochverrat; Prokop Bratislav, Tsch[eche]., unerl[aubter]. Waffenbes[it]. ; Tichopad Viktor, Tsch[eche]. [...], Schleichh[andel]“.

²⁶ Viz např. DÖW 6655, *Domovský list Aloise Houdka*.

²⁷ Jeho označení se postupně mění, je v proměnách času definován jako „*Umgangssprache*“, „*Denksprache*“, „*Muttersprache*“.

²⁸ BROUSEK, *Wien und seine Tschechen*, s. 109-110.

armádě, někdejší působení v československých legiích či výslovné přihlášení se k českému národu²⁹, popřípadě samotným Gestapem přiřčená dehonestující nálepka „*fanatický Čech*“³⁰, „*zarytá Češka*“³¹, apod.

Proto jsme při analýze pramenů úřední povahy (především tagesberichtů a tagesrapportů vídeňského Gestapa) a výběru osob v nich zmiňovaných, respektive při rozhodování, kdo z daných osob může být považován za vídeňského Čecha, přihlíželi k následujícím ukazatelům češství:

- a) vlastní přihlášení se k české národnosti,
- b) označení za Čecha ze strany gestapa³²,
- c) prokázané členství v českých spolcích, vazby na české menšinové školství, aj.
- d) prokázané členství v meziválečné čsl. armádě či někdejších čsl. legiích,
- e) prokázaná znalost českého jazyka,
- f) protektorátní státní příslušnost³³.

Daná kritéria jsme uplatňovali všude tam, kde bylo pro obsáhlost pramene potřebí vyčlenit z většího okruhu osob menší, přesně vymezený počet příslušníků české menšiny. Tedy především v pravidelně vedených a do nesmírného rozsahu narostlých konvolutech tagesberichtů a tagesrapportů gestapa, které postupem času a rutiny nabyly na šablonovitosti (a jsou tak ideální pro mnohá zkoumání kvantitativní povahy). Zároveň jsme si však vědomi jisté schematičnosti takového výběru a přiznáváme, že pomyslným sítem mohlo propadnout mnoho dalších anonymních příslušníků menšiny. Dle sčítání lidu, provedeného roku 1939, se k české nebo slovenské mateřštině přihlásilo 54 229 Vídeňanů (tj. 3,06% vídeňského obyvatelstva)³⁴. Je zjevné, že při takovéto početnosti zkoumané skupiny ustupuje

²⁹ Srv. : DÖW 1728, *Tschechische Umtriebe in Wien*.

³⁰ „*fanatischer Tscheche*“

³¹ „*verbissene Tschechin*“

³² Není vyloučeno, že označení zadrženého za Čecha ze strany pracovníků Gestapa mohlo být někdy i pomýlené, zvláště vezmeme-li v úvahu, že většina personálu nebyla znala češtiny a mohla snadno zaměnit zadrženého Čecha se Slovákem, Slovincem, Chorvatem. Vzpomeňme v této souvislosti schematismu, jehož se Gestapo nezdědka dopouštělo při zařazení zadržených do kategorie „Komunismus, Marxismus“. Srv.: Helmut KONRAD, *KPÖ und KSČ zur Zeit des Hitler-Stalin-Paktes*, Phil. Diss., Universität Wien, 1972, s. 212-214.

³³ Někteří Češi pracovali ve Východní marce jako totálně nasazení Fremdarbeiter, tudíž dočasně; jiní měli i přes narození ve Vídni a domovskou příslušnost tamtéž čsl. státní občanství, jež s okupací automaticky přešlo na občanství protektorátní; Němci na území Čech, Moravy a Slezska získali naopak po Hitlerově vpádu do Česko-Slovenska říšské občanství.

³⁴ Cit. podle: BROUSEK, *Die Wiener Tschechen*, s. 33. Do sčítání nebyli zahrnuti Židé.

nutně zaznamenání všech jednotlivých případů snaze vykreslit v obecné rovině celek.

V neposlední řadě vycházíme též, z prostého respektu k poznatkům dosavadního bádání, z výčtu vídeňských Čechů činných v odboji, který podávají dosud nečetné publikované práce a soupisy, především pak zmiňované práce Karla M. Brouska a Wolfganga Maderthanera, jakož i zpracované fondy vídeňského DÖW, jemuž vděčí předkládaná studie za drtivou většinu svých poznatků.

2. 2. Vymezení chronologické

Věnovat se výhradně období od anšlusu či od začátku druhé světové války do jejího konce by bylo v případě perzekuce a odboje Čechů v Rakousku hrubě zjednodušující. Rakouská republika byla státem, v němž nastolení nacistické nadvlády a politickému angažmá na straně Německa předcházelo dlouhé období přede hry a nezanedbatelná činnost domácích fašistických sil. Byť se NSDAP až do anšlusu nacházela v ilegalitě, již předcházející Dollfussův a Schuschniggův režim znamenal pro českou menšinu podstatné omezení.

Nejednalo se v první řadě o pronásledování Čechů *ex definitione*. Nepřímé politické důsledky jsou však neméně ničivé. Jak bylo již zmíněno výše, české krajanstvo ve Vídni bylo charakteristické svojí socioprofesní skladbou:

„Uvnitř menšiny nabízelo se jen málo špičkových společenských pozic. Nejsilnější sociální skupinu tvořili tak v české menšině dělníci, následováni řemeslníky a živnostníky. Většina českého obyvatelstva Vídně byla úzce spojena se sociální demokracií.“³⁵

Náklonnost k sociální demokracii přetrvávala tradičně již z přelomu století a byla dále posílena vlivem velké hospodářské krize třicátých let. Proto znamenalo postavení levé části politického spektra mimo zákon v roce 1934 důležitý zlom i pro Čechy, podstatnou část jejich dosavadních sdružení a aktivit. Ačkoli na rozdíl od pozdější nacistické éry nebylo pronásledování a eliminace slovanských menšin plánovitě prováděno a posvěceno státem, spontánně xenofobní ovzduší panovalo ve Vídni již v předchozích dvou dekadách, nepochybně především jako plod nenávisti k přistěhovalcům z „rozkolnických“ států, nesoucích z pohledu Rakušanů

³⁵ „Innerhalb der Minderheit standen nur wenig gesellschaftliche Spitzenpositionen zur Verfügung. So bildeten die stärkste soziale Gruppe innerhalb der tschechischen Minderheit die Arbeiter/innen, gefolgt von den Handwerkern und Gewerbetreibenden. Ein Großteil der tschechischen Bevölkerung Wiens stand in enger Verbindung zur Sozialdemokratie“. Cit. podle: Erika THURNER, Hans Maršalek – *Der Weg eines Wiener Tschechen ins KZ*, *Zeitgeschichte* 1989, 17, 2, s. 91.

odpovědnost za zničení monarchie. Svědectví o tom podává dobový pamětník, meziválečný sociální demokrat a pozdější komunistický odbojář Hans Maršálek:

„Čech ve 20. a 30. letech musel akceptovat, že je jako Tschusch³⁶ v dnešním smyslu. Pronásledování, ponižování a diskriminaci bral jsem jako samozřejmost.

To se nedělo teprve za nacistů, nýbrž již ve 20. a 30. letech. Když jsme jako děti jeli tramvají a mluvili česky, pršely urážky: 'Vy frackové, česká pakáž', atd. Často, když nás dětí bylo víc, mluvili jsme nahlas, to jsme už věděli, že bude švanda, že bude rotika. Naproti tomu, když jsme byli sami, nebo nás bylo málo, mluvili jsme raději méně nahlas, aby se nám nenadávalo... Když jsem chodil z Hernalsu do školy v Herbststraße – byly to takové čtyři, pět kilometrů –, prali jsme se. Často padaly rány. Jak často nás bili ostatní kluci – německy mluvící Vídeňané! Rakušané brali tenkrát Čechy jako zrádce z první světové války.“³⁷

Faktem je, že k hlavnímu zhoršení situace Čechů ve Vídni dochází až po anšlusu. Již předchozí léta, jejich xenofobní ovzduší a politický vývoj směrem k pravicovému extremismu, připravují cestu pozdějším událostem. Proto přistupujeme po zralé úvaze a po zohlednění těch činitelů vnitropolitického vývoje Rakouska, které měly výraznější vliv na postavení české menšiny, k chronologickému vymezení práce lety 1934 až 1945.

2. 3. Vymezení teritoriální

Česká diaspora v meziválečném Rakousku neomezovala se výhradně na Vídeň. Pomineme-li bezprostřední okolí metropole, sídla typu Vídeňského Nového města, Badenu a jiných měst a městeček, stojících pod bezprostředním ekonomickým a kulturním vlivem vídeňského centra, existovaly české menšiny také v Linci³⁸, ve Štýrském Hradci a v oblastech přiléhajících k české hranici. Tato práce

³⁶ *Tschusch* = xenofobně zabarvený výraz z rakouské lidové mluvy, označující cizince z jihovýchodní Evropy či předního Východu.

³⁷ „*Ein Tscheche in den 20er/30er Jahren mußte akzeptieren, daß er ein Tschusch' im heutigen Sinne war. Verfolgung, Herabsetzung und Diskriminierung habe ich als selbstverständlich hingenommen. Das hat's nich erst unter den Nazi gegeben, sondern schon in den 20er/30er Jahren. Als Kinder, wenn wir in der Straßenbahn gefahren sind und tschechisch gesprochen haben, da hat's Beleidigungen gegeben: 'Ihr Gfrasts, böhmische Bagage,' usw. Oft, wenn wir mehrere Kinder waren, dann haben wir laut gesprochen, dann haben wir schon gewußt, es gibt eine Gaudi, es gibt einen Wirbel. Dagegen, wenn man allein war oder wenn wenige waren, dann hat man lieber nicht so laut gesprochen, um nicht bschimpft zu werden... Als ich von Hernals in die Schule in die Herbststraße gegangen bin – das waren so vier, fünf Kilometer –, haben wir gerauft. Oft hat's Schläge gegeben. Wie oft hat's da Schläge gegeben von den anderen Buben – also von den deutschsprachigen Wienern! Die Österreicher haben damals die Tschechen als Verräter aus dem Ersten Weltkrieg betrachtet*“. Cit. podle: THURNER, Hans Maršálek, s. 93; k nahlížení Čechů coby zrádců z první světové války viz též: Karl Maria BROUSEK, *Die „Tschechisierung“ Wiens. Ein Beitrag zur Geschichte der Wiener Tschechen in der Zwischenkriegszeit*, Wiener Geschichtsblätter 1979, 34, 3, s. 127.

³⁸ DÖW 16936, Jaroslav Horak.

soustřeďuje se však ve svém bádání na Vídeň a její okolí, tj. Dolní Rakousy. Činí tak s odůvodněním, že ve Vídni byl podíl Čechů nejvyšší, zde se stala jejich přítomnost samostatnou národnostní i politickou silou a ve Vídni bylo také zachyceno nejvíce případů českého odbojového hnutí.

2. 4. Odboj – Přizpůsobení – Kolaborace (*Widerstand – Anpassung – Kollaboration*)

Odboj (*Widerstand*), v pojmosloví soudobé historiografie druhé světové války zcela zdomácnělé a běžně užívané označení, je termínem, jehož definice a chápání prošly během posledních šedesáti let podstatnými proměnami³⁹. Podobně jako historická věda sama o sobě, jež se postupem vývoje oprostila od výlučného nahlížení minulosti politickým prizmatem i od selektivních soudů o tom, co do dějin „patří“ a „nepatří“, a dala cestou interdisciplinární spolupráce i metodické sebereflexe vzniknout mnoha dnes již respektovaným odvětvím dějepisného bádání (sociální a hospodářské dějiny, historická antropologie, atd.), obohatilo i zkoumání protinacistického odboje teprve s postupem času svůj převažující zájem o organizovaný politický, vojenský či církevní odboj o oblasti další.

Rozšiřování zkoumaného spektra jde obvykle ruku v ruce s komplexnějším pohledem na danou problematiku (v kontextu hospodářských dějin některých výlučně agrárních vsí Bavorska se ukazuje, že odmítání odvádět stanovené dávky sklizeného obilí nebo například ilegální zabijačka – *Schwarzschlachten* – zde měly hlubší rozměr než pouhý delikt hospodářské kriminality) či s liberalizací většinového postoje společnosti vůči některým skupinám na jejím okraji, jejichž jediným společným jmenovatelem je pouze fakt, že byly kriminalizovány nacistickým systémem (homosexuálové a lesbičky; Romové; výlučná náboženská uskupení typu Svědků Jehovových; tzv. „asociální živly“).

Vymezení pojmu odboje se v počátcích studené války stalo rovněž ožehavým politikem, a často představovalo pomyslný barometr politické situace v té které zemi. Uvedme zde na jedné straně historiografii Německé demokratické republiky, jež privilegovala komunistický odboj na úkor ostatního, na druhé straně bádání v Německé spolkové republice, věnující zprvu jednostrannou pozornost odboji

³⁹ Rekapitulaci pokusů o teoretické vymezení do počátku osmdesátých let nabízí W. Neugebauer, viz: Wolfgang NEUGEBAUER, *Was ist Widerstand?*, in: *DÖW-Jahrbuch 1986*, Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1986.

občanských kruhů, armády, církve, a opomíjející právě odboj komunistický (není zřejmě jen shodou náhod, že komunistická strana byla v NSR po jistou dobu postavena mimo zákon)⁴⁰ a nakonec specifický případ Rakouska. To se na základě tzv. Moskevské deklarace spojenců z roku 1943 („*Rakousko, první svobodná země, jež padla za oběť hitlerovské agrese*“⁴¹) ztotožnilo s obrazem země – oběti, u velké části Rakušanů došlo k potlačení nedávné minulosti a po několik dekád převážilo uspokojení nad touto jen částečnou pravdou. Ernst Hanisch mluví v dané souvislosti o „*procesu »sebezdětinštění«*“⁴². Tento přístup vyznívá dnes jako pohodlný únik před vlastní spoluzodpovědností a byl již nemálo revidován (o čemž svědčí mimo jiné i nárůst pozornosti věnované v Rakousku fenoménu udavačství „domácí“ provenience v posledních zhruba patnácti letech)⁴³. Jedno je však jisté: že snaha podpořit a legitimizovat oficiální statut Rakouska coby oběti posloužila jako důležitý stimul k pilné dokumentaci odbojové činnosti.

Snahy o komplexnější pojetí a hlavně terminologické zakotvení historiografie odboje nacházíme převážně v Rakousku a NSR. Martin Broszat vedl v letech 1977-1983 rozsáhlý historický projekt *Bavorsko v době nacismu (Bayern in der NS-Zeit)*⁴⁴. Zde poprvé nahrazuje termín odboj (*Widerstand*) termínem rezistence (*Rezistenz*), převzatým z lékařské terminologie:

„Rezistence ve smyslu této pojmotvorby znamená zcela obecně: účinná obrana, omezení, utlumení nacistické vlády nebo nároku na ni, je jedno jakými motivy, zájmy a silami bylo podmíněno. K založení takové »Rezistence« mohlo dojít pokračováním existence relativně nezávislých institucí [...], uplatňováním nacismu odporujících zvykově-náboženských norem, obranou institucionálních kompetencí, hospodářsko-sociálních

⁴⁰ NEUGEBAUER, *Was ist Widerstand?*, s.65.

⁴¹ „*Austria, the first free country to fall a victim to Hitlerite aggression*“. Cit. podle: Karl VOCELKA, *Geschichte Österreichs. Kultur – Gesellschaft – Politik*, München: Heyne, 2004, s. 297.

⁴² „*Tatsächlich [...] setzte ein Prozeß der »Selbstinfantilisierung« ein. Österreich: ein kleines tapferes Land, das von den bösen Deutschen überfallen wurde.*“ Cit. podle: Ernst HANISCH, *Gab es einen spezifisch österreichischen Widerstand?*, in: Peter STEINBACH (ed.), *Widerstand: Ein Problem zwischen Theorie und Geschichte*, Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1987, s. 164.

⁴³ Citlivé otázky v rakouských dějinách přelomu třicátých a čtyřicátých let zpracovává např.: Gerhard BOTZ – Gerald SPRENGNAGEL (eds.), *Kontroversen um Österreichs Zeitgeschichte. Verdrängte Vergangenheit, Österreich-Identität, Waldheim und die Historiker*, Frankfurt am Main, 2004. Ze studií věnovaných udavačství: Christine CÉZANNE-THAUSS, *Ein Wiener Gestapobeamter und seine Spitzel. Zur Biographie und Tätigkeit Lambert Leutgeb, Leiter des Nachrichtenreferates der Gestapoleitstelle Wien*, Dipl., Universität Wien, 2003; Herbert DOHMEN, „*Vernadern*“ in *Wien: Denunziation als "ideelle" und "funktionale" Kollaboration im Nationalsozialismus*, Dipl., Universität Wien, 1999; Hans SCHAFRANEK, *V-Leute und „Verräter“. Die Unterwanderung kommunistischer Widerstandsgruppen durch Konfidenten der Wiener Gestapo*, Internationale wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung (*IWK*), 2000, Heft 3, s. 300-349; Diana ALBU – Franz WEISZ, *Spitzel und Spitzelwesen der Gestapo in Wien von 1938 bis 1945*, Wiener Geschichtsblätter 1999, 54, 3, s. 169-208.

⁴⁴ Martin BROSZAT et al., *Bayern in der NS-Zeit*, Bd. 1-6, München – Wien: Oldenbourg, 1977-1983.

zájmů nebo právních, duchovních, uměleckých měřítek: účinná rezistence mohla se projevit aktivním opozičním jednáním jednotlivců či skupin [...], občanskou neposlušností [...], udržováním sdružení mimo sjednocené nacistické organizace [...], nebo také vnitřním uchováním nacismu odporujících principů a jím podmíněnou imunitou vůči nacionálně-socialistické ideologii a propagandě [...].“⁴⁵

Široký pojem odboje snaží se dále diferencovat a typologizovat především Gerhard Botz v dnes již klasické studii z roku 1983⁴⁶. Ten dělí projevy odmítavých reakcí na nacistický režim do tří hlavních subkategorií:

1. Politický odboj (odboj v užším smyslu),
2. sociální protest,
3. odchýlné/nonkonformní chování (*abweichendes/nonkonformes Verhalten*)⁴⁷.

Rezistenci vyznačuje přitom jako poněkud rozšířenou formu sociálního protestu.

⁴⁵ „Resistenz im Sinne dieser Begriffsbildung bedeutet ganz allgemein: wirksame Abwehr, Begrenzung, Eindämmung der NS-Herrschaft oder ihres Anspruches, gleichgültig von welchen Motiven, Interessen und Kräften dies bedingt war. Solche »Resistenz« konnte begründet sein in der Fortexistenz relativ unabhängiger Institutionen [...], der Geltendmachung dem NS widerstrebender sittlich-religiöser Normen, der Verteidigung institutioneller Kompetenzen, wirtschaftlich-sozialer Interessen oder rechtlicher, geistiger, künstlerischer Maßstäbe; wirksame Resistenz konnte Ausdruck finden in aktivem Gegenhandeln von einzelnen oder Gruppen [...], in zivilem Ungehorsam [...], der Aufrechterhaltung von Gesinnungsgemeinschaften außerhalb der gleichgeschalteten NS-Organisationen [...] oder auch in der innerlichen Bewahrung dem NS widerstrebender Grundsätze und der dadurch bedingten Immunität gegenüber nationalsozialistischer Ideologie und Propaganda [...]“. Cit. podle: Martin BROZAT – Elke FRÖHLICH, *Alltag und Widerstand – Bayern im Nationalsozialismus*, München – Zürich: Piper, 1987, s. 49 (V hranatých závorkách byly pro potřeby této práce vynechány poněkud obsáhlé výčty všech konkrétních aktivit, označitelných za rezistenci, pozn. M. K.).

⁴⁶ Gerhard BOTZ, *Methoden- und Theorieprobleme der historischen Widerstandsforschung*, in: Helmut KONRAD – Wolfgang NEUGEBAUER (eds), *Arbeiterbewegung – Faschismus – Nationalbewusstsein. Festschrift zum 20jährigen Bestand des Dokumentationsarchivs des österreichischen Widerstandes und zum 60. Geburtstag von Herbert Steiner*, Wien – München – Zürich: Europa Verlag, 1983, s. 137-151.

⁴⁷ Botz svoji graficky znázorněnou typologii odboje v některých detailech aktualizoval a dále rozvrstvil v duchu nových poznatků a terminologických změn. V původním schématu z roku 1983 je použito označení „*abweichendes Verhalten*“, v aktualizované podobě již „*nonkonformes Verhalten*“. Aktualizovaná verze: Gerhard BOTZ, „*Resistenz“ als Widerstand gegen Diktatur?*, in: *Der Ruf des Gewissens. Widerstand gegen den Nationalsozialismus zwischen ‚Walküre‘ und ‚Radetzky‘*, Landesverteidigungsakademie Wien, 2005, s. 33-43, popř. v elektronické podobě na adrese: <<http://www.lbihs.at/GBResistenz.pdf>> s. 13.

Předkládaná práce vychází ve své podstatě z Botzova širokého a zároveň diferencovaného pojetí odboje. Zároveň se však domníváme, že dané schéma lze dále rozvinout. Gerhard Botz sám zmiňuje možnost představit si jej (také co se četnosti jednotlivých forem odbojového jednání týče) v podobě pyramidy: na její špičce stojí organizovaný politický odboj a základnu tvoří nonkonformní chování a rezistence⁴⁸.

S touto interpretací organizovaného politického odboje na místě pomyslné „špičky ledovce“ je v souladu i teze Radomíra Luži ve statistické příloze jeho dějin rakouského odboje:

„Nyní se však domnívám, že sociální analýza odbojářů jakožto elity je možná. Spojení smyslu pro mravnost, odvahy, občanské odpovědnosti, ideologického zájmu a očekávání společenských a hmotných výhod vyznačuje v podstatě tento elitní směr.“⁴⁹

⁴⁸ <<http://www.lbihs.at/GBResistenz.pdf>> s. 14.

⁴⁹ „However, I now believe that I can provide a social analysis of the resisters as an elite group. Essentially, the combination of moral rectitude, courage, civic responsibility, ideological concern, and expectation of social and material advantage distinguish the elite alignment.“ Cit. podle: Radomír LUŽA, *The resistance in Austria, 1938-1945*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984, s. 291.

Přijetí této teze i Botzovy typologie odboje umožňuje nám pak užít následujícího grafického znázornění:

Martin Broszat zdůrazňuje mimo jiné potřebu nepoměřovat stupeň opozice jen jeho motivy a cíli, nýbrž i ve vztahu k reálné situaci, z níž sama opozice vznikla, tzn. klást stejná měřítka na odboj na straně jedné i na oportunismus nebo *mitläufertum* na straně druhé⁵⁰. Přijmeme-li tento požadavek, lze stejným způsobem graficky vyjádřit i odvrácenou stranu odbojového fenoménu – tedy přitakávání režimu a spolupráce s ním, ať již aktivní, či pasivní. Dva stupně téže tendence můžeme zde – alespoň pracovní – nazvat „přizpůsobení“ (z něm. *Anpassung*) a „kolaborace“. Společná základna obou trojúhelníků (a výchozí bod jednání) může být pracovní označena např. jako „požadavky režimu“. Na ně vznikala v podmínkách diktatury dvojí odpověď: buď reakce pozitivní (tedy souhlas, ústící do „přizpůsobení“, potažmo „kolaborace“), anebo reakce negativní (tedy odmítnutí, projevující se navenek jako nonkonformní chování, sociální protest či organizovaný politický odboj). Široká a graficky obsahem (ve významu tedy procentuálním podílem obyvatelstva) nejrozsáhlejší plocha přiléhající k základnám obou trojúhelníků představuje množinu té části obyvatelstva, jež se výrazněji neprofiluje ani ve smyslu kolaborace, ani ve smyslu odboje. Tato množina je bezpochyby přítomna v každém totalitním systému.

⁵⁰ BROSZAT – FRÖHLICH, *Alltag und Widerstand*, s. 51.

V nynější české reflexi nám kulturně i teritoriálně blízkého fenoménu z oblasti soudobých dějin, totiž tzv. normalizace, bývá často označována jako „šedá zóna“.

Předkládaná studie se přiklání k co nejširšímu vymezení odboje. Činí tak v neposlední řadě i se zřetelem ke specifickým zvoleného tématu. Česká menšina ve Vídni (a s ní i dvě další velké slovanské menšiny, slovinská v Korutanech a chorvatská v Burgenlandu) byla totiž pro nacisty nežádoucí už samotnou svojí existencí – proto i sebemenší odchylka od shora vynucených norem života, ať už motivovaná politicky či jinak, vědomá či zcela mimoděčná, byla hodnocena přísněji než u osob „německé krve“⁵¹. Zároveň zastává názor, že neméně zevrubnou typologizaci, jaké se před více než dvaceti lety dočkal odboj z pera Gerharda Botze,

⁵¹ Vzpomeňme zde jen na doložené postihy za komunikaci v češtině na veřejnosti. Hans Maršálek byl například po mnohaměsíční ilegalitě náhodně zatčen ve Vídni na základě toho, že se na cestě do Prahy při loučení se svojí snoubenkou veřejně bavil česky. Viz THURNER, *Hans Maršálek*, s. 101.

zasloužila by si také opačná problematika přizpůsobování se režimu a aktivní kolaborace s ním.

V případě charakterizace a metodologické reflexe projevů kolaborace či „přizpůsobení“ jeví se snaha o vytvoření jednotné sociálně-historické typologie nepoměrně obtížnější. „*Neexistuje žádná jednoznačná definice toho, co se rozumí pod pojmem kolaborant.*“⁵² Meziválečné politické poměry, starší historická zkušenost (v níž hrávají důležitou roli dlouhodobá cizí nadvláda či pozdní vznik národních hnutí) i geopolitická situace ve všech státech, činných po určitou dobu na straně Osy, představují příliš rozmanité spektrum⁵³. Navíc samotný pojem „kolaborace“ upevnil se ve své převažující interpretaci teprve po druhé světové válce, coby součást autolegitimizace domácích odbojových hnutí, důsledek jejich snahy upevnit vlastní postavení vítězů na základě přesně definovaného obrazu nepřítel⁵⁴. Tento manichejismus je však přinejmenším pro první léta druhé světové války problematický. Je nutno vzít v úvahu pohnutky proněmeckého postoje u zemí ještě nedávno poznamenaných nadvládou stalinského Sovětského svazu, jež vnímaly politickou podřízenost nacistickému Německu přinejmenším jako menší ze dvou zel (tak jako pobaltské státy či Ukrajina), a navíc jim politické spojenectví s Říší skýtal naději na dosažení či obnovení – jakkoli formální – státní samostatnosti (pobaltské státy, Ukrajina, Slovensko)⁵⁵, a především u samotného Rakouska, v jehož obyvatelstvu byly tužby po spojení s Německem jednou z politických konstant, „shora“ a „zvnějšku“ potlačovaných a přesto v obyvatelstvu zakotvených po celé dvacetiletí před anšlusem⁵⁶. Další specifický případ představují mimoevropské koloniální državy, slibující si od angažmá na německé straně rovněž získání samostatnosti (je nutno si v této souvislosti uvědomit, že během druhé války světové války se naděje na brzkou dekolonizaci, soudíme-li ze soudobých oficiálních vyjádření politických špiček, zdály spíše marné – připomeňme Churchillův projev

⁵² „*Es gibt keine eindeutige Definition dessen, was man unter einem Kollaborateur zu verstehen hat.*“ Franz W. SEIDLER, *Die Kollaboration 1939-1945*, München – Berlin: Herbig, 1995, s. 6.

⁵³ Wacław DŁUGOBORSKI, *Kollektive Reaktionen auf die deutsche Invasion und die Errichtung der NS-Besatzungsherrschaft – Ein Prolegomenon*, in: Wolfgang BENZ (ed.), *Anpassung – Kollaboration – Widerstand: kollektive Reaktionen auf die Okkupation*, Berlin: Metropol, 1996, s. 22.

⁵⁴ Tamtéž, s. 6.

⁵⁵ Tamtéž, s. 10.

⁵⁶ K prehistorii a prvním formám myšlenky na anšlus zevrubněji Gerhard BOTZ, *Die Eingliederung Österreichs in das Deutsche Reich: Planung und Verwirklichung des politisch-administrativen Anschlusses (1938-1940)*, Wien: Europaverlag, 1972.

z listopadu 1942⁵⁷ či závěry De Gaullem iniciované konference v Brazzaville z ledna 1944⁵⁸). „Když vypukla druhá světová válka, očekávaly široké kruhy vzdělaných vrstev v koloniích v případě německého vítězství osvobození od britské či francouzské nadvlády.“⁵⁹

Odboj na jedné straně a loajální či kolaborační postoje na straně druhé představují sice ve své bytostné podstatě protiklady, v historické realitě okupované Evropy let 1939-1945 je však nelze nazírat izolovaně, jsou navzájem velmi úzce propojeny. Řecký historik rakouského původu Hagen Fleischer charakterizuje evropské civilní obyvatelstvo tváří v tvář německé okupaci jako společnost oscilující „mezi vyčkáváním a odbojem“ („zwischen Attentismus und Widerstand“⁶⁰). Toto kolísání mezi aktivním a pasivním postojem projevuje se dle Fleischera především v časové rovině: „Po překonání postokupačního šoku převažuje postoj pasivně-vyčkávající. Jen menšina těchto »vyčkávačů« udržela si svoje neurčitě zdrženlivé jednání po celou dobu okupace.“⁶¹ Rovněž pouze menší část obyvatelstva odhodlává se však ke konkrétní spolupráci, zatímco většina nastupuje spíše cestu tiché akceptace. Tato akceptace je v zásadě určována třemi hlavními faktory, vyjmenovatelnými v pořadí dle důležitosti zhruba takto:

1. specifické místní podmínky,
2. vládní praxe okupantů, tj. to, zda převažuje mírnější jednání s podrobeným obyvatelstvem, či otevřený teror,
3. mezinárodněpolitické a strategické změny v průběhu války⁶².

Hranice mezi loajalitou či kolaborací na straně jedné a pasivní rezistencí či aktivním odbojem na straně druhé projevuje se jako o poznání křehčí tam, kde loajalita sama o sobě nezaručovala zkvalitnění životních podmínek či lepší šance na přežití v budoucnu pro daný národ či skupinu obyvatelstva. V těchto případech „[...] nastává

⁵⁷ Srv.: Běla PLECHANOVÁ – Jiří FIDLER, *Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů 1941-1995*, Praha: ISE, 1997, s. 175.

⁵⁸ Tamtéž, s. 182.

⁵⁹ „Als der Zweite Weltkrieg ausbrach, erwarteten weite Kreise der gebildeten Schichten in den Kolonien bei einem deutschen Sieg die Befreiung von der britischen oder französischen Herrschaft.“ SEIDLER, *Die Kollaboration*, s. 14.

⁶⁰ Hagen FLEISCHER, *Nationalsozialistische Besatzungsherrschaft im Vergleich: Versuch einer Synopse*. In: BENZ, *Anpassung – Kollaboration – Widerstand*, s. 293.

⁶¹ „Nach Überwindung des post-okkupationalen Schocks überwiegt eine passiv-abwartende Haltung. Nur eine Minderheit dieser »Attentisten« hält ihre diffuse »Ohne-Mich-Haltung« die ganze Okkupationszeit durch.“ Tamtéž, s. 293.

⁶² Tamtéž, s. 294.

často krok do řad aktivního odboje rychle a přímo.“⁶³ To platí v Evropě pro většinu etnik, nesoucích pod hitlerovským područím cejch „méněcenných“ národů a nejisté vyhlídky do budoucnosti, a v ještě větší míře pro izolované menšiny týchž etnik, u nichž vykrystalizovala odbojová činnost zhusta jako přirozená obranná reakce národa tlačенého delší dobu do defenzívy.

Přechod od loajality k projevům odporu má však další dimenzi. Rakouský historik Gerhard Botz věnoval se danému fenoménu zevrubněji v kontextu vídeňské společnosti bezprostředně po anšlusu. Jeho zkoumání interdisciplinárního rázu, využívající zde především podnětů sociologie a sociální psychologie, dochází k závěru, že kolektivní nespokojenost je ve značné míře odrazem tzv. relativní deprivace, tj. diskrepance mezi původními očekáváními (hospodářského, politického aj. rázu) a jejich pozdějším nesplněním⁶⁴. Velká část rakouské společnosti, zklamaná čtyřletým obdobím autoritativního stavovského státu, vkládala do nástupu nacismu velké naděje a počáteční hospodářský rozmach Říše i populistická sociální opatření (minimalizace nezaměstnanosti, zvýšení mezd) i favorizace tradičních opor rakouské společnosti (dělňictvo, rolníci, „starý“ střední stav) vycházely zpočátku těmto nadějím vstříc. Pozdější obrat v důsledku striktnějšího politického kurzu ve Východní marce a utužení válečné ekonomiky nesl s sebou dalekosáhlé rozčarování a učinil z týchž socioprofesionálních skupin potenciální ohniska odporu. Řemeslnické a obchodnické kruhy popudil především náhlý obrat v arizačních opatřeních, jednoznačně znevýhodňující „starý“ střední stav ve prospěch velkoprůmyslu, agrární obyvatelstvo venkova cítilo se zase dotčeno zosílením politického kurzu vůči katolické církvi.

To, co otrásl loajalitou většinové rakouské společnosti, projevilo se *mutatis mutandis* i v případě Čechů ve Vídni. Politicky exponované etnické menšině nešlo v porovnání s Rakušany jen o „práci a chléb“, získání či udržení jistých sociálních výdobytků, nýbrž především o uhájení vlastní existence. Vývoj jejich postavení v čase zrcadlí však též rozpor mezi očekáváním a deziluzí. Prvotní domněnka o možnosti zlepšit (či alespoň nezhoršit) vlastní situaci zesílením loajality projevila se především v masové účasti na separátním hlasování o anšlusu dne 10. dubna 1938. Pozdější represe vůči menšině, posilované ruku v ruce se slábnutím

⁶³ „[...] erfolgt der Schritt in den aktiven Widerstand oft schnell und direkt.“ Tamtéž, s. 295.

⁶⁴ Srv. Gerhard BOTZ, *Wien vom „Anschluß“ zum Krieg. Nationalsozialistische Machtübernahme und politisch-soziale Umgestaltung am Beispiel der Stadt Wien 1938/39*, Wien – München: Jugend und Volk, 1978, s. 500-505.

mezinárodněpolitického vlivu Československa, umožnily realističtější vidění vlastní situace a tím posílily i odhodlání k odboji. Přizpůsobení, kolaboraci a odboj lze zde chápat nejen jako dvě strany téže mince, nýbrž i jako odstupňovanou škálu reakcí na asimilační a politický nátlak z oficiálních míst. Počáteční vstřícnost, pokud neodměněna, byla záhy vystřídána skrytými či otevřenějšími formami protestu. U národnostní menšiny, permanentně tlačené do pozice, v níž už neměla co ztratit, jeví se tento přechod jako poměrně logický.

3. CELKOVÁ SITUACE ČESKÉ MENŠINY

3. 1. Před anšlusem

Postavení Čechů ve Vídni v meziválečném období určovaly po právní stránce dva dokumenty: Mírová smlouva ze Saint-Germain-en-Laye ze dne 10. září 1919⁶⁵ a bilaterální Brněnská smlouva (*Brünner Vertrag*) mezi Československem a Rakouskem ze 7. června 1920⁶⁶. Ve smlouvě ze Saint-Germain jednalo se o články 67 a 68, Brněnská smlouva měla být na rozdíl od smlouvy saint-germainské (pro Rakousko obecně platné) konkretizovaným právním zpracováním případu vídeňských Čechů. Leč pro dobovou situaci, v níž se problém národnostních menšin začínal ukazovat jako mimořádně palčivý, byla pouhá litera zákona silně nedostatečnou zárukou pro dodržení menšinových práv. Ovzduší doby přálo, vzdor postulátům Wilsonových čtrnácti bodů i z nich vzešlého versailleského systému, spíše asimilaci menšin než jejich podpoře: „*V celé Evropě považoval se vývoj ke 'státu ve státě' za nanejvýš nezdravý a asimilační politika byla povýšena na společenský postulát.*“⁶⁷ To se projevuje i v případě vídeňských Čechů, respektive v hlavním neuralgickém bodě jejich meziválečné existence – menšinovém školství.

Ačkoli Brněnská smlouva zavazovala Rakousko ke zřízení českých škol ve Vídni⁶⁸, v praxi se toto ustanovení omezilo zpočátku na pouhé zřízení obecných škol (*Volksschulen*) s vyučovacím jazykem češtinou, v nichž však nebyla zajištěna paralelní výuka němčiny⁶⁹. Takovéto znevýhodnění menšiny na poli školství lze interpretovat i jako záměr, snahu o pozdější znesnadnění integrace jejich příslušníků⁷⁰. Nedostačující nabídce otevřených škol čelili později příslušníci menšiny zřizováním ústavů soukromých. Ty byly organizačně zastřešeny školským spolkem „Komenský“ a vděčili za ekonomické zajištění svojí existence především subvencím z Československa. Jednalo se o celou škálu od obecných přes

⁶⁵ Erika Thurner uvádí chybně rok 1920, srv.: THURNER, Hans Maršalek, s. 91-92.

⁶⁶ *Vertrag zwischen der Tschecho-slowakischen Republik und der Republik Österreich über Staatsbürgerschaft und Minderheitsschutz – Smlouva mezi republikou československou a republikou rakouskou o státním občanství a ochraně menšin.* Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, 1921, 77, 20. 3. 1921, Verlag der Staatsdruckerei in Wien, Nr. 163, s. 523-537.

⁶⁷ „*Man betrachtete in ganz Europa die 'Staat im Staat'-Entwicklung als äußerst ungesund und erhob die Assimilierungspolitik zu einem gesellschaftlichen Postulat.*“ Cit. podle: BROUSEK, Die „Tschechisierung“ Wiens, s. 126.

⁶⁸ *Vertrag*, Čl. 20 (3): „*Rakouský stát se zavazuje zaříditi, aby počátkem školního roku 1920/21 zřízeny byly ve Vídni pro děti rakouských státních občanů československého jazyka podle jejich přihlášek veřejné školy obecné s česko-slovenskou řečí vyučovací ve vhodných místnostech s učiteli jazykově i jinak dokonale kvalifikovanými [...]. Přihlášky musí býti provedeny v čas tak, aby otevření škol bylo počátkem školního roku 1920/21 zabezpečeno.*“

⁶⁹ BROUSEK, Die „Tschechisierung“ Wiens, s. 126.

⁷⁰ THURNER, Hans Maršalek, s. 93.

měšťanské (*Hauptschulen*) až po odborné školy (*Berufsschulen*) včetně všech typů škol vyšších⁷¹ - gymnázia, apod. Dle Brouška prožilo české soukromé školství ve Vídni v meziválečném období dokonce svůj vrchol – počet žáků škol spolku „Komenský“ čítal tehdy 4 000 – 5 000⁷².

Dalším rysem pozice menšiny mezi oběma světovými válkami je její přítomnost v obecním zastupitelstvu. Před volbami do národního shromáždění roku 1919 se vídeňští Češi přes politické divergence spojili do jednotné československé kandidátky a s dosaženým ziskem 65 132 hlasů jim bylo umožněno vyslat ze svých řad jednoho zástupce – ačkoli za použití jiného volebního klíče by býval na Čechoslováky připadl čtyřnásobek. Rovněž obecní volby téhož roku znamenaly pro českou menšinu při 58 000 dosažených hlasů (česká kandidátka stala se tehdy třetí nejsilnější frakcí v obecním zastupitelstvu⁷³) zisk pouhých osmi křesel místo patnácti. Jediný zástupce Čechů v národním shromáždění přestoupil později do obecního zastupitelstva a následující obecní volby redukovaly počet českých poslanců na dva⁷⁴.

Oklešťování politického a vůbec veřejného života po roce 1933 a především po únorových událostech roku 1934 postihuje i menšinu, jejíž plánovitě perzekuci národnostní předchází prozatím perzekuce politická. Komunita, v níž početně převažovalo sociálnědemokraticky orientované dělnictvo (zhruba dvě třetiny menšiny tvořili dělníci⁷⁵, ve volbách do vídeňské obecní rady roku 1919 získali pět z osmi českých mandátů sociální demokraté!⁷⁶), nemohla zůstat vítězstvím austrofašismu a následnou eliminací politické levice nedotčena. Zákaz Československé sociální demokracie nenechává na sebe dlouho čekat, spolu s ním je zavřen český Lidový dům s Lidovou knihtiskárnou na Margaretenplatzu v pátém okrese, jsou internováni oba socialističtí zastupitelé Antonín Machát a Alois Vavroušek⁷⁷ (oba jsou po krátké době propuštěni, ale jejich komunálněpolitické angažmá samozřejmě končí) a dochází k propuštění řady sociálních demokratů ze zaměstnání (jedním z mnoha je i Hans Maršálek, tehdejší sazeč v Lidové knihtiskárně⁷⁸). Až komických kontur nabývala hysterie dobových represí, kdy v Atzgersdorfu a Vídeňském Novém městě

⁷¹ BROUSEK, *Die „Tschechisierung“ Wiens*, s. 126.

⁷² Tamtéž, s. 126.

⁷³ Tamtéž, s. 127.

⁷⁴ Tamtéž, s. 126.

⁷⁵ JOHN – LICHTBLAU, *Česká Víden*, s. 45.

⁷⁶ Paulus EBNER, *Politické dějiny a právní postavení české menšiny v Rakouské republice*, in: VALEŠ, *Doma v cizině*, s. 33.

⁷⁷ EBNER, *Politické dějiny*, s. 36.

⁷⁸ THURNER, *Hans Maršálek*, s. 96.

červená barva v emblému dobročinného spolku „České srdce“ (kterou považovaly příslušné instance za důkaz spojenectví této organizace s nenáviděnými „rudými“) vedla k jeho rozpuštění⁷⁹. Menšinové školství únor 1934 a období bezprostředně po něm z právního hlediska výrazněji nepostihuje, přesto se lze domnívat, že rostoucí protičeské klima jeho rozvoji také nikterak neprospívá (ke školnímu roku 1936/1937 poklesl počet žáků českých škol na 580, což je markantní změna oproti 3 528 dětem ve školním roce 1921/22⁸⁰). Represivní opatření austrofašistického režimu omezují činnost českých tiskových orgánů (počet vycházejících periodik klesá zhruba na polovinu⁸¹) i možnosti agitace při sčítání lidu v březnu 1934⁸². Mnoho levicových příslušníků menšiny mění v průběhu následujících let svoji sociálně demokratickou orientaci na komunistickou. S největší pravděpodobností je sociálním demokratům vzdáleno, že tito „byli oslabeni a neměli jednotný názor na strategické otázky“⁸³. Někteří vídeňští Češi zahajují již po únoru 1934 ilegální činnost. Jedním z nich je Hans Maršálek⁸⁴, dosud nejasná je meziválečná aktivita pozdějšího čelného odbojáře Aloise Valacha⁸⁵. Byť se tato problematika doposud nedočkala samostatného zpracování a přestože Walter Hummelberger považuje rozsah jejich politické emigrace spíše za nepatrný⁸⁶, lze se domnívat, že byli mnozí krajané vyhoštěni⁸⁷, nebo pod tlakem okolností i sami reemigrovali. Mimo opakované

⁷⁹ Rozpuštění neunikl v Atzgersdorfu ani národně orientovaný Sokol. JOHN – LICHTBLAU, *Česká Víden*, s. 45; EBNER 2002, s. 36.

⁸⁰ Cit. podle: JOHN – LICHTBLAU, *Česká Víden*, s. 42.

⁸¹ BROUSEK, *Wien und seine Tschechen*, s. 55, cit. podle: JOHN – LICHTBLAU, *Česká Víden*, s. 46. Je však podivuhodnou skutečností, že *Vídeňské dělnické listy* získaly po půlroce opět povolení a mohly pod jiným jménem vycházet až do roku 1941 (sic!). Srv.: THURNER, *Hans Maršálek*, s. 96.

⁸² Tomuto podvázání volební agitace můžeme přičítat i jinak nelogicky vyhlížející vzestupnou tendenci mezi lety 1934-1939, kdy se perzekuce příslušníků menšiny samozřejmě stupňovala a od přihlášení se k češství mohla spíše odrazovat: Roku 1934 hlásilo se k československé obcovací řeči („Umgangssprache“) 1,71% (i s čl. občany 2,12%) Vídeňanů, roku 1939 stoupl tento podíl na 3,06%!!! BROUSEK, *Die Wiener Tschechen*, s. 33.

⁸³ EBNER, *Politické dějiny*, s. 35.

⁸⁴ THURNER, *Hans Maršálek*, s. 97.

⁸⁵ V aktech Zemského soudu pro trestní věci ve Vídni (*Landesgericht für Strafsachen Wien*) nachází se doklady z dubna 1936 o zadržení a pozdějším propuštění z důvodu podezření na zločin velezrady. Zadržený: „Alois Valach, Möbeltischlergehilfe, 2-II-10 Wien“ [„Alois Valach, truhlářský pomocník, 2-II-10 Vídeň“]. DÖW 6823, *Bericht des Bezirkspolizeikommissariates Leopoldstadt*. Za války v řadách České sekce KPÖ činný a v Torgavě popravený Alois Valach měl však datum narození 2. října 1910 (DÖW 8477, *Zum Tagesbericht Nr. 5. vom Januar 1941 und andere, betr[effend]. Die Aktion gegen die KPÖ.*), a nikoli 2. února. Zda se jedná o pouhý překlep v datu narození, či o dvě zcela rozdílné osoby, nebylo zatím objasněno.

⁸⁶ Walter HUMMELBERGER, *Die Wiener Tschechen und der „Anschluß“*, in: Felix CZEIKE (ed.), *Wien 1938*. Wien: Verein für Geschichte der Stadt Wien, 1978, s. 297.

⁸⁷ DÖW 20000/P433 (Eduard POWOLNY, 1935 uvězněn pro rozšiřování letáků Revolučních socialistů, později vypovězen z Rakouska coby čl. občan); DÖW 20000/R505 (Vincenz RYCHLY, v dubnu/květnu 1934 odsunut do Československa z důvodu podezření na sociálně-demokratickou činnost).

odmítání žádostí vídeňských Čechů o udělení rakouského státního občanství od počátku třicátých let⁸⁸ tomu nasvědčuje i pozdější činnost příslušníků menšiny jako agentů či šířitelů tiskovin z československé strany hranic⁸⁹.

3. 2. Po anšlusu

Hitlerův příchod do Rakouska zasel v řadách národnostních menšin, ve Vídni v čele s Čechy, oprávněné obavy. Vůdcovu silnou averzi vůči etnickým menšinám v „tavicím kotli“ Vídne dokumentuje i jeho vzpomínka na vídeňské mládí:

„Protivný mi byl ten rasový konglomerát v hlavním městě, protivná ta směsice národů: Češi, Poláci, Maďaři, Rusíni, Srbové, Chorvati, ad., a mezi tím vším jako věčná bakterie lidstva Židé a zase Židé. Toto obrovské město mi připadalo jako ztělesnění krvesmilstva.“⁹⁰

O tom, že se Slovanům i jiným menšinám – o židovském obyvatelstvu samozřejmě nemluvě – přitíží, nebylo pochyb, i když česká menšina, poučena špatnými zkušenostmi z dob počátků austrofašismu zaujala nejprve vyčkávací stanovisko. To se projevilo hlavně aktivní spoluprací oficiálních představitelů menšiny na přípravách a volební agitaci pro dubnový plebiscit, schvalující *ex post* přičlenění Rakouska k Říši. Otázce hlasování pro anšlus budeme se zevrubněji věnovat v jedné z následujících kapitol.

Postavení Čechů v období mezi německou anexí Rakouska a vypuknutím druhé světové války je poznamenáno jistou dvojkolejností v jednání. Jedná se o rozdíly mezi přístupem k menšině v rovině oficiální a neoficiální, a také o rozdíl mezi obdobími před mnichovskou dohodou a po ní.

Oficiálně se zpočátku Češi ve Vídni těšili jednání vstřícnému a korektnímu. Taková byla alespoň oficiální prezentace. Vídeňské odnoži Sokola se povoluje vycestovat v počtu 1 400 cvičenců na pražský X. Vsesokolský slet na přelomu června a července 1938; vůbec poprvé je zřízeno také denní rozhlasové vysílání v českém jazyce. Oba ústupky Čechům byly zamýšleny jako okázalé gesto působící hlavně v zahraničí, důkaz velkorysé politiky nacionálních socialistů vůči menšinám. Pointa

⁸⁸ JOHN – LICHTBLAU, *Česká Víden*, s. 46.

⁸⁹ DÖW 20000/V145 (Franz VYSKYTENSKY, zadržen v Linci v dubnu 1937 pro pašování komunistických tiskovin z ČSR do Rakouska).

⁹⁰ „Widerwärtig war mir das Rassenkonglomerat, das die Reichshauptstadt zeigte, widerwärtig dieses Völkergemisch von Tschechen, Polen, Ungarn, Ruthenen, Serben und Kroaten usw. , zwischen allem aber als ewiger Spaltpilz der Menschheit – Juden und wieder Juden. Mir erschien die Riesenstadt als die Verkörperung der Blutschande.“ Cit. dle: Adolf HITLER, *Mein Kampf*, München: Zentralverlag der NSDAP, 1939, s. 129; překlad převzat z: BROUSEK, *Vídeňští Češi*, s. 39-40.

tohoto gesta měla naznačovat jediné: totiž že se vídeňským Čechům vede nesrovnatelně lépe než sudetským Němcům: „*V žádném státě na světě nedaří se národnostním menšinám lépe než v Německé říši*“⁹¹, znělo v svolání gauleitera Bürckela z konce března 1938; oficiální německé periodikum zabývající se menšinami citovalo zase v souvislosti s vídeňskými Čechy Neubacherovo prohlášení, „[...] *že se menšinám neděje bezpráví a že bude nový režim respektovat národnostní přesvědčení*“⁹². Podobné vyznění má i článek: „*Jak se zachází s vídeňskými Čechy*“ ze září 1938, citující Bürckelovo prohlášení, že: „*nacionálně-socialistický režim nakládá s menšinami tak, jak by chtěl, aby se vně hranic nakládalo s jeho menšinami vlastními*“⁹³, a končí plamenným konstatováním: „*Zatímco se pražští páni v šílené brutalitě pokoušejí vyhubit sudetské Němce a zažehnout světový požár, těší se ve Vídni žijící Češi čím dál více mírové atmosféře silné Říše, která jim vrátila práci a chléb!*“⁹⁴

Češi ve Vídni nabývají tedy v zahraniční politice nacistického Německa důležitého strategického významu: stávají se jakýmsi rukojmími německé snahy o ovládnutí Československa, použijeme-li formulaci Michaela Johna: „*kartami v politickém pokeru o Sudety*“⁹⁵. Tato provázanost otázky vídeňských Čechů a sudetských Němců se neobjevuje v době politické krize pozdního léta 1938 naposledy. Také koncept poválečné reemigrace, vytvořený již v londýnském exilu, je pojmán jako logický doplněk odsunu Němců – čeští krajané (a vídeňští Češi jako nejpočetnější i nejuvědomělejší evropská krajanská větev v jejich čele) měli totiž zaplnit právě oblast pohraničí, uprázdněnou po vysídlení německého obyvatelstva⁹⁶.

⁹¹ „*In keinem Staat der Welt geht es den Volkstumsminderheiten besser als im Deutschen Reich*“, cit. podle: DÖW 21058/41A, *Aufruf an "österreichische Staatsbürger tschechischen Volkstums"*.

⁹² „[...] *daß den Minderheiten nicht Unrecht geschieht und daß das neue Regime die nationale Überzeugung respektieren wird.*“ Cit. podle: *Die nichtdeutschen Volksgruppen des Landes Österreich und der Anschluß*. Nation und Staat, deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem, 1938, 11, 6, s. 360.

⁹³ „*daß nationalsozialistische Regime die M i n d e r h e i t e n so behandle, wie es wünsche, daß seine eigenen Minderheiten außerhalb der Grenzen behandelt würden.*“ Cit. podle: *Wie Wiens Tschechen behandelt werden. Durch den nationalsozialismus von Not und Sorge befreit*. Volkszeitung, 24. 09. 1938, s. 6.

⁹⁴ „*Während die Prager Herren in wahnwitziger Brutalität das Sudetendeutschum auszurotten und einen Weltbrand zu entfachen versuchen, erfreuen sich die in Wien lebenden Tschechen in steigendem Maß der friedlichen Atmosphäre eines starken Reiches, das ihnen A r b e i t u n d B r o t wiedergegeben hat!*“ Cit. podle: Volkszeitung, 24. 09. 1938, s. 6.

⁹⁵ „*Die Wiener Tschechen wurden seitens der Nationalsozialisten als Karten im politischen Poker um das Sudetengebiet gespielt.*“ Cit. podle: JOHN, *Vereinnahmung*, s. 337.

⁹⁶ Srv.: Iva HEROLDOVÁ, *Reemigrace Čechů z Rakouska do ČSR v letech 1945-1950*, in: Vlasta VALEŠ (ed.), *Doma v cizině. Češi ve Vídni ve 20. století – Zuhause in der Fremde. Tschechen in Wien im 20. Jahrhundert*, Scriptorium: Praha, 2002.

Pokud jde o obě zahraničněpoliticky motivovaná gesta velkorysosti vůči menšině, ani s nimi to není nijak jednoznačné. Při hlubším prostudování dostupné literatury a pramenů zjistíme totiž, že v obou případech šlo o přímou či nepřímou propagaci nacismu. Vídeňští Sokolové získali povolení k výjezdu do Prahy pouze pod podmínkou, že ponесou ve slavnostním průvodu prapor s hákovým křížem. Z tohoto důvodu někteří členové jednoty účast na sletu odmítli a ti, kteří na ponižující podmínku přistoupili, museli být v Praze doprovázeni policejní eskortou⁹⁷. České rozhlasové vysílání z Vídně, zřízené během jarní volební agitace⁹⁸ a potom 3. září 1938 obnovené⁹⁹, nebylo ničím jiným než propagací nacismu a německé hegemonie v Evropě, se snahou podkopat postavení Československa v době kulminující politické krize. Jako takové bylo i bez větších obtíží prohlédnuto, o čemž svědčí i řada odmítavých dopisů z řad českých posluchačů¹⁰⁰.

Se slábnutím politického vlivu Československa slábne i ochota nacistů ke slušnému nakládání s Čechy. Převažuje přístup neoficiální, přístup „ulice“. Doposud podprahové a spíše latentní projevy protičeské nenávisti, mající kořeny již v Luegerově éře, dostávají se plně na povrch. Útoky na Čechy zdatně sekundují útokům na židovské obyvatelstvo. Je třeba zdůraznit, že i jejich stimul je zčásti ekonomický – série diplomatických nót z přelomu let 1938/1939 si stěžuje na vynucené prodeje živností i loupení ve skladech československých (nyní vlastně již česko-slovenských) státních příslušníků¹⁰¹, a dopis odmítající snahu jednotek SA o uchvácení českých škol, napsaný na samém konci září 1938, svědčí o možná posledním případě, kdy zakročila nacistická moc ve prospěch české menšiny¹⁰². Čech nyní rozšiřuje spíše oficiální řady nepřátel režimu, a to v úřední agendě¹⁰³ i v tisku¹⁰⁴. Menšina podléhá zostřené segregaci – českým restauracím a jiným podnikům dostává se cejchu PU („*politisch unzuverlässig*“ = „*politicky nespolehlivý*“),

⁹⁷ BROUSEK, *Die Wiener Tschechen*, s. 287-288.

⁹⁸ JOHN, *Die Wiener Tschechen und Slowaken*, s. 220.

⁹⁹ Ansgar DILLER, *Die Demoralisierung der Tschechoslowakei durch den Reichssender Wien 1938*, Kirche und Rundfunk 67, 02. 09. 1978, s. 4.

¹⁰⁰ DÖW 20949, *Tschechische Rundfunksendungen in Radio Wien*.

¹⁰¹ DÖW 9353.

¹⁰² DÖW 20333/40, *I Ra 763/1938, An die SA-Gruppe Donau*.

¹⁰³ Například „kartotéka odpůrců“ („*Gegnerkartei*“) místní skupiny NSDAP v Neu-Penzingu u Vídně obsahuje čtyři podskupiny – Čechy, komunisty, sociální demokraty a černé (= klerikály). DÖW 5075.

¹⁰⁴ Ve vídeňském vydání deníku *Völkischer Beobachter* vyšla 7. , 14. a 21. srpna na pokračování trojice článků. Dostatečně reprezentativní je titul posledního z nich – „*Das tschechische Wien: Antideutscher Vorposten in der deutschen Ostmark?*“ [„Česká Vídeň: antiněmecká bašta v německé Východní marce?“] VB, 21. 08. 1938, s. 22; Podání jiného horlivce magistrátu volá po dohledu („*Überwachung*“) nad Čechy. Srv.: BOTZ, Wien, s. 149.

což v praxi znamená, že do jejich prostor mají přísný zákaz vstupu všichni uniformovaní státní zaměstnanci, ať už vojáci, policisté či členové hitlerovských mládežnických organizací¹⁰⁵. Od podzimu 1938 se Čechům zavírají i brány do německého wehrmachtu (jak uvidíme později, nebyla realizace tohoto opatření příliš důsledná, hlavně s postupem války, ale přinejmenším dokumentuje kodifikovanou nedůvěru vůči Čechům). Příslušnost k české menšině se stává dostačující záminkou pro propuštění ze zaměstnání či ze školy¹⁰⁶.

Během války dochází i k postupné likvidaci institucionálního zakotvení krajanského života, tedy spolků, tiskových orgánů a menšinových škol. Vše začíná již zánikem Československa, s jehož ochranou a podporou se vždy počítalo, a zrušením československého generálního konzulátu v září 1939¹⁰⁷. Následuje dosazení německých ředitelů do Komenského škol a odmítnutí udělit právo veřejnosti (= státní souhlas) na podzim 1940. Posledním rokem existence většiny českých škol ve Vídni je tedy školní rok 1940/1941. V květnu 1941 se pozastavují veškeré subvence na podporu českého školství¹⁰⁸. V zájmu objektivit je však nutno dodat, že dvě české školy, škola v 10. a v 17. okrese, zůstávají v provozu až do konce války¹⁰⁹. V únoru 1942 rozpouští vídeňské gestapo i celý školský spolek Komenský, „[...] nejvýznamnější a nejzámožnější spolek Čechů ve Vídni“¹¹⁰. Záminkou k rozpuštění se stala předcházející likvidace rozsáhlé odbojové skupiny tzv. „České sekce KPÖ“ a skutečnost, že většina členů skupiny byla absolventy Komenského škol¹¹¹. Majetek spolku se konfiskuje¹¹² a rozsáhlá knihovna spolku připadá vídeňské Národní knihovně¹¹³. Je uložena v podzemních depozitářích knihovny, kde zůstává nedotčena a v úplnosti až do roku 1945.

¹⁰⁵ JOHN, *Die Wiener Tschechen und Slowaken*, s. 223.

¹⁰⁶ Stížnost adresovaná čl. konzulátu hovoří o množství zaměstnanců městských plynáren, elektrických drah a pekáren, kteří byli během září a října 1938 propuštěni jen na základě svojí československé příslušnosti, srv. : DÖW 9353; vídeňskému Čechovi Hansi Kyzivatovi vyneslo jeho češství v září 1943 vyhazov z gymnázia, srv. : DÖW 51072, *dopis Hanse Kyzivata Dokumentationsarchivu des österreichischen Widerstandes ze dne 09. 11. 2001; dopis ředitelství gymnázia jeho otci Juliu Kyzivatovi ze dne 13. 09. 1943.*

¹⁰⁷ BROUSEK, *Vídeňští Češi*, s. 41.

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 41.

¹⁰⁹ Přesné datum jejich zrušení není zcela jasné. Die Brigitte Sorger fungovaly školy jen do začátku roku 1945, Michael John naproti tomu mluví o jejich zrušení až po osvobození. Srv.: Brigitte SORGER, *Verfolgung und Widerstand von rassistischen Minderheiten in der Ostmark*, Dipl., Universität Graz, 1989, s. 45, vs. JOHN, *Angst, Kooperation und Widerstand*, s. 80.

¹¹⁰ „[...] der bedeutendste und vermögendste Verein der Tschechen in Wien.“ Cit. podle. : KUBU – EXNER, *Tschechen und Tschechinnen*, s. 59.

¹¹¹ Tamtéž, s. 61.

¹¹² DÖW 1943, *Opis tiskové zprávy z VB z 26. 02. 1942.*

¹¹³ DÖW 4218, *Übergabe der Bibliothek des Komensky-Schulvereines an die Nationalbibliothek.*

Ušetřen nezůstává ani další z pilířů „české Vídně“, tělocvičná jednota Sokol. Již 12. dubna 1941 zakazuje se Čsl. obci sokolské (ČOS) veškerá činnost. Následuje ještě několik měsíců ilegálních soukromých schůzek v bytech některých funkcionářů a konečné rozpuštění vídeňské sokolské župy přichází 27. listopadu téhož roku¹¹⁴. Jako záminka pro likvidaci Sokola posloužil židovský původ některých členů¹¹⁵. Nabízí se zde jistá paralela s případem spolku Komenský: kde nepostačovaly zákony pro likvidaci českých organizací samy o sobě, byly tyto uvedeny do souvislosti s odbojem a protistátní činností. V případě školského spolku Komenský nebylo toto odůvodnění zcela smyšlené¹¹⁶, v případě tělocvičné jednoty, z níž byli na tlak státu vyloučeni Židé již krátce po roce 1938 a jíž se později přesto vyčítalo, že „vedoucí špička Sokola není nic jiného než zvláštní organizace židozедnářské lóže“¹¹⁷, je již účelovost podstatně ztelnější.

Dne 22. prosince 1941 dochází ke zrušení posledního zbývajícího českého deníku ve Vídni, *Vídeňských novin*¹¹⁸ a ani zastavení veškeré činnosti nakladatelství Machát a spol. Říšskou tiskovou komorou (*Reichspressekammer*) na sebe nenechává dlouho čekat¹¹⁹.

Co se týče dalšího zamýšleného osudu menšiny, nebyla koncepce nacistů příliš jednotná. Na jedné straně se Češi jakožto národnostní skupina těšili dle nacistických rasových teorií z hlediska „kvality původu“ podstatně vyššímu zařazení než jiné slovanské národy v Evropě; byli dokonce považováni za geneticky kvalitnější „lidský materiál“, než například obyvatelstvo dolnorakouské („*Niederdonau*“) a sudetské („*Sudetenland*“) župy (sic!)¹²⁰ a stáli zhruba na stejné úrovni jako Italové¹²¹. Taktéž existují doklady o relativně vysoké pozici Čechů v pomyslné hierarchii vězeňského systému koncentračních táborů¹²². Proto, a také pro soudy některých

¹¹⁴ BROUSEK, *Die Wiener Tschechen*, s. 295-296.

¹¹⁵ SORGER, *Verfolgung und Widerstand*, s. 51-52.

¹¹⁶ Srv.: KUBU – EXNER, *Tschechen und Tschechinnen*, s. 61.

¹¹⁷ „[...] daß die Führungsspitze des Sokol nichts anderes als eine Sonderorganisation einer jüdischen Freimaurerloge sei“. Cit. podle: SORGER, *Verfolgung und Widerstand*, s. 52.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 47.

¹¹⁹ DÖW 2685, *Brief des Präsidentes der Reichspressekammer an die Firma Anton Machat & Co. vom 1. April 1942*.

¹²⁰ JOHN, *Vereinnahmung*, s. 341.

¹²¹ Tamtéž, s. 342.

¹²² Srv.: Wolfgang SOFSKY, *Die Ordnung des Terrors: das Konzentrationslager*, Frankfurt am Main: Fischer, 1993.

nacistických ideologů a rasových teoretiků o zanedbatelném významu menšiny¹²³, se spíše než o radikální variantě fyzické likvidace uvažovalo o možnostech germanizace. Opačný pól představují plány na transfer menšiny, nejspíše do oblasti východní Evropy. V tomto duchu hovoří i dopis Martina Bormanna Baldurovi von Schirach z 2. listopadu 1941, v němž jsou vysloveny plány na přesídlení Čechů záhy po odstranění Židů:

„Především je co nejdříve třeba odsunout ve spojení s říšským velitelem SS Himmlerem všechny Židy, hned potom všechny Čechy a jiné cizí národy, které nebývale ztěžovaly jednotné politické usměrnění a názor vídeňského obyvatelstva.“¹²⁴

Zda se jednalo o dvě v příčinné souvislosti na sebe navazující etapy vývoje názoru na „řešení české otázky“, jak interpretuje tento soubor protichůdných stanovisek Brigitte Sorger (*„Jelikož se však brzy ukázalo, že nelze vysídlit či zničit všechny Čechy, mj. , protože nebyl vůbec k dispozici dostatek Němců k dosídlení, byly vypracovány plány, jak by bylo možno Čechy po etapách germanizovat.“*)¹²⁵, či zda šlo jednoduše o přítomnost dvou koncepcí v téže době, ponecháváme prozatím s otazníkem. Jisté je, že v důsledku permanentní potřeby českých pracovních sil, stejně jako díky změnám válečného scénáře v neprospěch třetí říše, k odsunu ani k úplné asimilaci menšiny nakonec nedošlo.

¹²³ Nestorka nacistické populační politiky Karin Magnussen prohlašovala vídeňské Čechy za *quantité négligeable*, Karl Hermann Frank zase za „bezvýznamné zlomky“ (*„bedeutungslose Splitter“*), viz JOHN, *Vereinnahmung*, s. 341.

¹²⁴ „Zunächst seien baldigst in Verbindung mit Reichsführer-SS. Himmler alle Juden abzuschieben, anschliessend alle Tschechen und sonstigen Fremdvölkischen, die eine einheitliche politische Ausrichtung und Meinungsbildung der Wiener Bevölkerung ungemein erschwerten.“ *Brief Martin Bormanns an Reichsleiter Baldur von Schirach vom 02. 11. 1941*, cit. podle: BROUSEK, *Wien und seine Tschechen*, s. 99.

¹²⁵ „Da man aber bald einsah, daß man nicht alle Tschechen aussiedeln oder vernichten konnte, u. a. , weil man gar nicht genug Deutsche zum Neuansiedeln zur Verfügung hatte, erstellte man Pläne, wie man die Tschechen etappenweise germanisieren könnte.“ Cit. podle: SORGER 1989, s. 38.

Exkurz A: KOMPARACE POSTAVENÍ ČESKÉ MENŠINY VE VÍDNI A V ŘÍŠSKÉ ŽUPĚ SUDETY (1938-1945)

V pokusu o srovnání dvou českých menšin, jedné uvnitř a druhé vně československého státu, budeme usilovat o analýzu jejich vzájemných podobností i rozdílů, o rozřešení otázky kontinuity a diskontinuity vývoje po mnichovské konferenci. Náš vstup bude vymezen následujícími body.

a) Výchozí pozice:

- 1) Národnostní a sociální skladba obyvatelstva
- 2) Administrativně-právní zakotvení
- 3) Orgány menšiny: spolky, školství, tiskoviny

b) Změny po Mnichovu:

- 4) Formy pronásledování a diskriminace
- 5) Plány na „konečné řešení české otázky“; míra jejich uskutečnění

1) Co se týče procentuálního zastoupení českého etnika v obou většinově německojazyčných oblastech, je podíl Čechů v říšské župě Sudety výrazně vyšší než podíl Čechů ve Vídni. Vollker Zimmermann ve své studii uvádí, že dle německého sčítání z května 1939 bylo na území říšské župy Sudety evidováno 291.198 Čechů. Sám operuje s „pracovním základem“ 291.000 Čechů, tedy 9,9% obyvatelstva říšské župy Sudety¹²⁶. Václav Kural a Zdeněk Radvanovský zdůrazňují, že sčítání nacistické provenience pro dané období sloužila politickým cílům a jsou tudíž značně nedůvěryhodná¹²⁷. I v případě, že se k daným číslům postavíme kriticky a budeme předpokládat o něco vyšší skutečný podíl Čechů, představuje tento početní údaj markantní pokles oproti československému sčítání z roku 1930, dle něhož žilo na územích později odstoupených Říši 726.416 Čechů. Daný pokles lze samozřejmě zdůvodnit masovým odlivem českého obyvatelstva v poslední čtvrtině roku 1938, jakož i případy přihlášení se k německé národnosti. K celkově vyššímu podílu Čechů v župě než v rakouské metropoli lze poznamenat jen tolik, že se jedná především o výslednici disparátních údajů, o průměr, který v sobě skrývá nezanedbatelné regionální odlišnosti. Tak jako se liší míra urbanizace či hustota a charakter osídlení, vykazují jednotlivé pohraniční regiony též odlišné údaje stran početní síly české menšiny. Dva krajní póly představuje opavský vládní kraj s nejvyšším počtem Čechů

¹²⁶ Vollker ZIMMERMANN, *Sudetští Němci v nacistickém státě*, Praha: Argo, 2001, s. 241.

¹²⁷ Václav KURAL – Zdeněk RADVANOVSKÝ, „*Sudety*“ pod hákovým křížem, Ústí nad Labem: Albis international, 2002, s. 78.

(19,8%)¹²⁸ na straně jedné a karlovarský vládní kraj s podílem nejnižším (2% Čechů)¹²⁹ na straně druhé.

Podobná tendenčnost statistických údajů, na kterou upozorňují Zimmermann a Kural, hraje roli také v případě Čechů ve Vídni: zde se dle provedených sčítání lidu nacházelo roku 1934 39.714 Čechů, tedy 2,12% obyvatelstva (do počtu jsou zahrnuti i čeští obyvatelé Vídně s československým státním občanstvím), roku 1939 dokonce 54.229 Čechů (3,06%)¹³⁰. Na rozdíl od župy pozorujeme zde tedy vzestupnou tendenci. Nehledě k faktu, že se oproti roku 1934 mění používané kritérium češství (sčítání roku 1934 operuje s pojmem „obcovací řeč“ – „*Umgangssprache*“, sčítání roku 1939 používá poněkud odlišný pojem „materšтина“ – „*Muttersprache*“¹³¹, přitom nemalá část dotazovaných v květnu 1939 uvedla českou materštinu a zároveň německou národnost – *Volkstum*¹³²), poslouží zde jako odůvodnění nejspíš skutečnost, že česká menšina ve Vídni neprodělala od rozsáhlé reemigrační vlny počátku dvacátých let až do konce druhé světové války další populační odliv podobného rozsahu. Po vzniku stavovského státu přicházela samozřejmě v rámci protisocialistických a protikomunistických opatření ke slovu i vyhoštění (*Ausbürgerungen*), namířená kromě jiného proti levicovým politickým aktivistům českého původu, a perzekvované politické skupiny uchylovaly se i k emigracím (přičemž nejčastější cílovou zemí bylo pro svůj přetrvávající demokratický charakter Československo). Odchod Čechů z Vídně ve třicátých letech nepředstavoval však proces nikterak srovnatelný s masovým exodem Čechů ze Sudet na podzim 1938.

S danou skutečností souvisí i kontinuita a relativní neporušenost sociální skladby vídeňských Čechů. Socioprofesní struktura menšiny, v níž jednostranně převažují dělníci a na druhém místě živnostníci (*Selbstständige*), vykazuje 1939 zcela zanedbatelné změny oproti sčítání z roku 1910¹³³. V případě říšské župy Sudety je též neúplnost sociální struktury s převažujícími nižšími profesními skupinami interpretována jako příznak nevyrovnanosti:

¹²⁸ ZIMMERMANN, *Sudetští Němci*, s. 242.

¹²⁹ GEBEL, Ralf. „*Heim ins Reich!*“ Konrad Henlein und der Reichsgau Sudetenland (1938-1945). München: Collegium Carolinum, 1999.

¹³⁰ BROUSEK, *Die Wiener Tschechen*, s. 33.

¹³¹ JOHN – LICHTBLAU, *Česká Víden*, s. 40.

¹³² JOHN, *Vereinnahmung*, s. 343.

¹³³ JOHN – LICHTBLAU, *Česká Víden*, s. 47.

„Sociální struktura menšiny byla v důsledku útěku mnoha Čechů a přeložení úředníků velmi nevyrovnaná. Odpadla nyní většina českých vedoucích pracovníků správy, například na ředitelstvích dolů, pošt, lesů a železnic. [...] Česká podnikatelská vrstva na sudetoněmeckých územích před připojením ani po něm prakticky neexistovala, zato rolníků bylo velké množství. Dále zůstalo mnoho českých dělníků zaměstnaných v průmyslu a hornictví a zůstávali rovněž řemeslníci, živnostníci, obchodníci, pomocné síly správních úřadů a zaměstnanci pošt a železnic. Strukturu českého obyvatelstva charakterizovala absence akademické a hospodářské horní vrstvy, nepříliš silná střední vrstva a relativně mnoho rolníků a dělníků.“¹³⁴

Nutno zdůraznit, že převaha dělníků, rolníků, obchodníků a živnostníků nemá v obou případech zcela totožný význam. To, co představuje v případě Čechů ve Vídni jen přetrvávání dlouhodobého stavu – převaha manuálních profesí a těžště v nižších společenských vrstvách byly zde daností již od počátku existence menšiny – je v případě pohraničních oblastí anulováním cílených prvorepublikových snah. Tehdejší československá politická reprezentace vnímala Čechoslováky jako představitele „státního národa“, z tohoto titulu všemožně usilovala o posílení české horní vrstvy a tím i vytvoření nových opor pro český živel v pohraničních německých oblastech. Dosazování Čechů do vedoucích pozic např. v severočeském a severomoravském průmyslu představovalo důležité politikum a zároveň jednu z běžných strategií hospodářského nacionalismu. Zimmermann zmiňuje neúplnost struktury českého pohraničního obyvatelstva, zároveň však opomíjí, že tato byla v předešlých dvou dekadách do značné míry uměle kompletována v rámci opatření Čechům příznivě nakloněné státní politiky.

2) Právní postavení české menšiny ve Vídni bylo definováno zákonným rámcem versailleského systému – saintgermainskou mírovou smlouvou, uzavřenou roku 1919 s Rakouskem, a jejím konkretizujícím doplňkem v podobě bilaterální Brněnské smlouvy mezi Československem a Rakouskem, uzavřené 1920. Je nabíledni, že vytrvalé snahy nacistického Německa o revizi a následné anulování Versailles znamenaly ve chvíli svého uskutečnění zároveň konec pro veškeré právní garance vůči vídeňským Čechům. Po krátkodobé vlně excesů ve dnech bezprostředně navazujících na anšlus Rakouska těší se příslušníci menšiny až do podepsání mnichovské dohody relativnímu klidu. Byli-li Češi ve Vídni nahlíženi „[...] jako karty v politickém pokeru o Sudety [...]“¹³⁵, jeví se zprvu tato pozice

¹³⁴ ZIMMERMANN, *Sudetští Němci*, s. 241-242.

¹³⁵ „[...] als Karten im politischen Poker um das Sudetengebiet [...]“ JOHN, *Vereinnahmung*, s. 337.

menšiny jako dvojsečná: represivní opatření vůči ní jsou motivována snahou získat československá pohraniční území, jde o jednu z faset systematického vydírání Československa. Dokud však říšská vláda nad Sudetami není posvěcena smlouvou, je nacistické Německo nuceno svá represivní opatření vůči vídeňským Čechům držet na uzdě, aby se vyhnulo nanejvýš nežádoucí diskreditaci na mezinárodním fóru. Jakmile vstupuje mnichovská dohoda v platnost, toto končí. Menšina je napříště vydána na milost a nemilost německé *Volkstumspolitik*, její právní ochrana je nulová a její vyhlídky do budoucna eufemisticky řečeno nejasné.

Přetrvává však základní právní rozdělení vídeňských Čechů, jež bylo v platnosti po celé meziválečné období, byť každá z obou kategorií mění v souvislosti se zánikem Rakouska a Československa svůj název. Češi s někdejší rakouským občanstvím jsou po anšlusu a následném zániku rakouského státu definováni jako „říšští státní příslušníci“ (*Reichsstaatsangehörige*, zkratka RSA), popřípadě „příslušníci Říše“ (*Reichsangehörige*, zkratka RA, popř. jen DR = *Deutsches Reich*). Ti, kteří doposud žili ve Vídni jako českoslovenští občané a nezískali již dříve rakouské státní občanství (stojí za připomenutí, že od počátku třicátých let je jeho udělení pro Čechy stále obtížnějším), stávají se automaticky „příslušníky Protektorátu“ (*Protektoratsangehörige*, zkratka PA). Tato základní dichotomie je totožná pro Vídeň i pro sudetskou župu. Při sledování vzorku osob zastoupeného v pramenech policejní provenience (např. v tagesberichtech vídeňského gestapa) vynikne však nedostatečná výpovědní hodnota této klasifikace. Pokud nejsou k dispozici další dokreslující údaje, není často jasné, zda „příslušník Protektorátu“ je Čechem trvale usazeným ve Vídni, totálně nasazenou pracovní silou či pendlerem z blízkých regionů Protektorátu, např. z jižní Moravy. Přítomnost početných pracovních sil z Protektorátu není samozřejmě vídeňským specifickým, objevuje se – v mnohem výraznější míře – i v říšské župě Sudety:

„V důsledku války bylo do říše přemísťováno stále více zahraničních pracovních sil, jež zde byly nasazovány ve zbrojních závodech. Mezi těmito lidmi bylo i mnoho Čechů. [...] V říšské župě Sudety bylo v dubnu 1944 nasazeno celkem 102 358 příslušníků Protektorátu, z nich mnoho pendlerů: [...] Češi dávají při pracovním nasazení přednost župě, jednak proto, že tam nejsou daleko od domova, a také proto, že tam jsou podobné životní podmínky.“¹³⁶

¹³⁶ ZIMMERMANN, *Sudetští Němci*, s. 271-272.

Pro postavení Čechů v sudetské župě existovalo však i přesnější právní vymezení. Dvě bilaterální smlouvy o právním postavení menšin, podepsané mezi Německem a Československem 20. listopadu 1938, nevstoupily nikdy plně v platnost. Větší význam má smlouva o „státní příslušnosti a opčních otázkách“. Na základě smlouvy získávali občané říšské občanství, pokud se jednalo o osoby narozené před 1. lednem 1910 na území odstoupeném Německé říši, anebo o osoby, které ztratily německou státní příslušnost ke dni 10. lednu 1920, bylo uloženo opustit ve lhůtě tří měsíců území Německé říše, osobám získávším německé občanství dána do 29. března 1939 možnost optovat pro československou státní příslušnost. V následujících letech se právě tito „optanti“ stávají terčem perzekuce ze strany úřadů, a v rámci vysídlovacích snah jsou to v první řadě právě „optanti“, jejichž vysídlení do Protektorátu je zvažováno na prvním místě¹³⁷.

3) Představovala-li existence českých škol nejdůležitější oporu národního hnutí v etnicky smíšených oblastech, lze považovat od župního vedení za nanejvýš strategické, že profilovalo jako hlavní nástroj diskriminace právě školskou politiku¹³⁸.

Po vzniku říšské župy Sudety se situace mění v neprospěch českého školství. Postupně se uskutečňují nacistické snahy o jeho likvidaci. Záhy po odtržení pohraničních oblastí dochází ke zrušení všech středních a vyšších českých škol, dokonce i škol měšťanských. Obecné školy se zachovávají jen v oblastech souvislého českého osídlení a se „starousedlým obyvatelstvem“¹³⁹ – na Opavsku, Vrchlabsku, Mostecku¹⁴⁰. Další zlom představuje květen 1940 – Henleinův pokyn opavskému vládnímu prezidentovi zakazuje tehdy otevřít nové první třídy českých měšťanských škol. Omezení českého školství na nejnižší úroveň národních škol sledovalo cíl omezit možnosti sociálního vzestupu pro české etnikum. Mladým Čechům se uzavírají cesty na německé odborné školy. Další záměr, totiž znemožnit jim též přístup ke kvalifikovaným dělnickým profesím, nebyl vzhledem k palčivé potřebě pracovních sil nakonec

¹³⁷ GEBEL, „*Heim ins Reich!*“.

¹³⁸ ZIMMERMANN, *Sudetští Němci*, s. 258.

¹³⁹ Tamtéž, s. 258.

¹⁴⁰ KURAL – RADVANOVSKÝ, „*Sudety*“ *pod hákovým křížem*, s. 383. Naproti tomu podle Vollkera Zimmermanna bylo právě na Mostecku české školství likvidováno. Srv.: ZIMMERMANN, *Sudetští Němci*, s. 259.

realizován¹⁴¹. I tak se jedná o markantní podvázání školství oproti Vídni, kde bylo sice české školství z drtivé části rovněž likvidováno, ale přístup na německé vysoké školy zůstal Čechům během války neomezen, snad jen s výjimkou povinné půlroční pracovní služby po maturitě¹⁴².

4) O likvidaci českého školství bylo již pojednáno výše. Není je třeba zmínit otázku spolků a tiskových orgánů. Již do října 1940 je v říšské župě Sudety zrušeno 75% českých spolků. Hlavní pozornost věnuje nacistická správa, stejně jako ve Vídni, potírání Sokola (dokonce panují v tomto ohledu dohady o původním Hitlerově záměru ponechat kromě Sokola a Národních jednot dále existovat jiné české spolky, nicméně od tohoto záměru bylo později zjevně upuštěno). Vedle něj přicházejí na řadu kulturní sdružení, hospodářské svazy, spotřební družstva – zpravidla dochází k ukončení jejich činnosti, anebo k začlenění do spolků německých. Všechny povolené české organizace v Sudetech byly nakonec zrušeny do roku 1942. Oproti tomu ve Vídni se postoj k českým organizacím různí: rušeny jsou kulturní, tělocvičné aj. spolky (Sokol zrušen v dubnu 1941, spolek Komenský v únoru 1942), u nichž se stal nepohodlným výrazný národní akcent. Likvidace české hospodářské činnosti se však soustředila na „velké ryby“ (v čele s vídeňskou filiálkou Živnostenské banky), malé podniky českých živnostníků byly z větší části po dobu okupace ponechány, nedocházelo zde k provádění cílené likvidace.

Menšinový tisk stává se v Říšské župě Sudety rovněž trnem v oku. Poslední české noviny – Stanovského *Věstník české menšiny* – jsou zrušeny již v červnu 1940. Nutno zdůraznit, že o celý rok dříve, než došlo ke zrušení posledního menšinového deníku ve Vídni – *Vídeňské noviny* se ruší až v prosinci 1941, a české naladatelství Machát končí svoji činnost dokonce až v dubnu 1942.

Další z aspektů perzekuce Čechů je svými důsledky dvojsečný: jedná se o nepřijímání Čechů do německé armády. Zajisté jde o jeden z projevů segregace a nerovného přístupu k příslušníkům německé většiny a české menšiny, ve výsledku však byla tato segregace pro Čechy spíše výhodou – byli ušetřeni vojenských operací na východní frontě i jinde a tím i citelných početních ztrát. Zde je protičeský postoj v Sudetech opět důslednější – Češi

¹⁴¹ ZIMMERMANN, *Sudetští Němci*, s. 259.

¹⁴² Rozhovor s MUDr. Janem Petříkem ze dne 31. 05. 2006.

nejsou z důvodu národnostně-politické nespolehlivosti přijímáni do armády. V případě Východní marky stál sice na počátku rovněž Hitlerův výnos o nepřipustnosti služby Čechů v armádě, s postupem času se však tento bere čím dál tím méně v potaz. Ke konci je zpravidla na iniciativě samotných branců usilovat o nepřijetí do armády dopisem poukazujícím na někdejší Hitlerův výnos, a i tak se vystavují nebezpečí přísných trestů.

5) V případě sudetských ani vídeňských Čechů nebyla z hlediska „konečného řešení české otázky“ vypracována jednotná koncepce. Hlavní roli v Říšské župě Sudety hraje do poloviny války spor mezi zástupci NSDAP na straně jedné a SS na straně druhé. Franz Künzel, funkcionář NSDAP zodpovědný za menšinovou politiku do roku 1942. definuje Čechy primárně politicky, tj. podle prokázané loajality k německému státu, kdežto k výsadnímu uplatňování rasových kritérií je skeptický (argumentuje tím, že i mnozí „rasově kvalitní“ Češi jsou politicky nespolehliví). SS narproti tomu upřednostňuje hledisko rasové. Druhý z názorů nabývá vrchu po roce 1942, kdy přechází menšinová otázka pod kompetenci vedoucího Župního pohraničního úřadu Ernsta Müllera a s ním i SS.

Protičeská politika v Sudetech vykazuje přesto rysy větší důslednosti a ucelenosti. V plánu bylo nejdříve (1) „přenárodnění“ politicky/rasově spolehlivých Čechů, následně (2) vysídlení nespolehlivých, a nakonec (3) dosídlení uvolněných území etnickými Němci. Ve skutečnosti se začalo s realizací první fáze (především germanizací školství), druhá fáze byla – i přes ambiciózní plány typu vysídlení Čechů do Ruska – ve válečných podmínkách neproveditelná, neboť by znamenala nežádoucí úbytek tolik potřebných pracovních sil pro válečný průmysl. Dochází k početným případům vysídlení, především ze zemědělských oblastí (vedoucím motivem vyvlastňování a vysídlování českých zemědělců ze Sudet byla německá snaha odčinit tolik nenáviděnou pozemkovou reformu), avšak realizace celkového transferu je odsunuta na dobu po válce. Výjimku tvoří známý dopis Martina Bormanna Baldurovi von Schirach z listopadu 1941, plánující přesídlení Čechů z Vídně záhy po likvidaci obyvatelstva židovského, ale ani ten netvoří základ konkrétnějšího plánu. Důvody jsou nasnadě: v sudetské župě bylo Čechů více (zhruba 10%), zatímco jejich relativně malý počet ve Vídni (bereme-li za bernou minci statistický údaj 3,06% z roku 1939) dovolil považovat tamní Čechy za

„*quantité négligeable*“¹⁴³. Lze konstatovat, že v župě se přenárodnovací akce a s nimi spojená protičeská opatření dostaly dále než ve Vídni, ale v principu byly v obou případech omezeny týmiž dobově podmíněnými faktory, především akutní potřebou pracovních sil pro válečný průmysl.

Z dostupných údajů o postavení české menšiny v Říšské župě Sudety nabízí se konstatování, že i přes kompetenční nejasnosti mezi jednotlivými úřady a přes nesrovnalosti v koncepci byl zdejší postup vůči Čechům tvrdší než v případě Vídně, ať už se jednalo o represí spolkové či hospodářské činnosti. Ve věci potírání tiskové činnosti či školství je míra provedených opatření zhruba srovnatelná, nicméně v Říšské župě Sudety k nim dochází dříve. Daný rozdíl má dvě hlavní příčiny. Za prvé je to početní rozdíl menšin v obou oblastech – podíl vídeňské menšiny na většinovém obyvatelstvu tvoří zhruba třetinu téhož podílu v Sudetech, proto mohl působit pro německou menšinovou politiku jako méně znepokoující. Za druhé je to postoj k české menšině v celopolitickém kontextu. V Sudetech se v důsledku národnostních třenic v uplynulém dvacetiletí, ne vždy korektní politiky československého státu vůči německé menšině a hlavně eskalace konfliktu henleinovci ve třicátých letech, stalo z národnostní otázky důležité politikum, a její vyřešení bylo proto po Mnichovu jednou z priorit. V neposlední řadě lze poukázat i na odlišnost postavení Čechů v obou oblastech z hlediska předchozího vývoje. Vídeňští Češi jsou sice po první světové válce v rámci versailleského systému pod smluvní ochranou, ale na postoji většinového obyvatelstva k nim to mění pramálo. Z období monarchie přetrvává defenzivní postavení nevládnoucí etnické skupiny, nutnost neustále hájit své pozice, a tím také větší motivace pro asimilaci. Češi v československém pohraničí dostávají se náhle do pozice vládnoucího etnika, „státního národa“, podporovaného pražským centrem a v mnohém zvýhodňovaného, tudíž naopak motivovaného zůstat českým. O co výraznější byla tato změna po roce 1918 a setrvávání Čechů na jejich národních pozicích, o to důsledněji se pak projevovala pomnichovská snaha o „přenárodnění“ či vysídlení, o to nekompromisnější bylo úsilí o aplikaci těchto snah na veškeré české obyvatelstvo v Sudetech.

¹⁴³ Tolik Karin Magnussen, cit. podle: JOHN, *Vereinnahmung*, s. 341.

4. REAKCE NA PRONÁSLEDOVÁNÍ

4. 1. Přizpůsobení a kolaborace

4. 1. 1. Vyhraněné asimilační snahy druhé a třetí generace

Příliv českého živlu do Vídně, nabírající na intenzitě zejména od šedesátých let 19. století přivedl do hlavního města monarchie novou pracovní sílu a Češi se záhy stali nepostradatelnými v řemeslech i dělnických profesích. Postavení nevládnoucí etnické skupiny však ztěžovalo jejich horizontální sociální mobilitu. Touha po sociálním vzestupu nesla s sebou nutnost asimilace, ve politicky vyostřenějších údobích (jako byla Luegerova éra) stalo se pak vyloženě žádoucí popřít svůj etnický původ a dát v zájmu vlastní zajištěné existence přednost úplné germanizaci.

Tato asimilační snaha neustává ani po roce 1918. Čechové a Slováci mají sice nyní vlastní stát, což znamená mimo jiné možnost reemigrace a citelný odliv českého etnika v první polovině dvacátých let. Postavení těch, kteří v Rakousku zůstávají, je však nadále nezáviděníhodné. Zprvu spíše latentní projevy protičeských nálad přetrvávají po celé meziválečné období a kulminují pak především s nástupem nacistů po roce 1938. Česky, či jednoduše slovansky znějící příjmení je v meziválečném Rakousku vnímáno jako handicap. Nelze jednoznačně rozsoudit, bylo-li tomu tak pro odium, lpějící v té době na Československu jakožto státu vzniklém na troskách habsburské monarchie, či zda šlo spíše o neméně znevýhodňující podezření z přistěhovalectví, které neněmecké příjmení vytvářelo. V každém případě stávalo se trauma z nechtěných slovanských kořenů¹⁴⁴ předmětem diskuzí a každý z „postižených“ se s ním vyrovnával po svém:

„Republika Rakousko měla se po vůli svých otců zakladatelů vlastně jmenovat Německé Rakousko. Takřka všeobecně se popírala jakákoli rakouská samostatnost. Tím se situace pro nějakého Massiczeka ještě více znevýhodnila. Když přicházel na návštěvu strýc Georg, mladší bratr mého otce, oba spolu pokuřovali a popíjeli kávu, bavívali se o této kapitole. Strýci jevilo se české jméno ještě více na obtíž než mému otci. „S

¹⁴⁴ Albert Massiczek opatřil kapitolu svých pamětí, v níž se věnuje svému mnohonárodnostnímu rodovému původu, velmi příznačně, připomínaje tak zároveň s ironickým odstupem někdejší reflexi problému: „Původ, za který se člověk stydí“ („Eine Herkunft, für die man sich schämt“). Srv.: MASSICZEK, *Ich war Nazi*, s. 19.

naším jménem si v Rakousku ani neškrtněš“, byla jedna z jeho častých frází.“¹⁴⁵

Často byly změny příjmení¹⁴⁶ vnímány i jako jedna z možností zlepšit svoji pozici při jednání s úřady. Leopoldine Sulc, sestra legendárního vídeňského fotbalisty Matthiase Šindeláře, investovala po bratrově tajuplné smrti mnoho času do vyjednávání o převzetí Šindelářem arizované kavárny v X. okrese. Díky dochovaným dokumentům se dozvídáme, že v průběhu této dlouhodobé korespondence s patřičnými instancemi změnilo se příjmení žadatelky hned dvakrát: nejdříve na „Sulz“, posléze na „Schulz“, tedy pokaždé směrem k dobově žádoucí německé transkripci¹⁴⁷. Do kontextu germanizace příjmení plně zapadá i příklad nedávno zesnulého Kurta Waldheima – také někdejší spolkový prezident s nelichotivou politickou minulostí z dob druhé světové války přišel údajně na svět obdařen pramálo germánsky znějícím příjmením Václavík¹⁴⁸.

Ještě pikantnější případ skýtá konvolut denních rozkazů vídeňské *Schutzpolizei*. Ten dokumentuje rozsáhlé přejmenovávání *Schupos* s polskými, českými a židovskými příjmeními v období od listopadu 1941 do listopadu 1942¹⁴⁹. V tomto případě se sice jedná o opatření nařízené shora, z pravomoci říšského místodržícího, ovšem i tak vhodně dokumentuje všudypřítomnost dobových snah o „přenárodnění“. U *Schutzpolizei* probíhaly změny spíše kosmetické, jako změna z „Bila“ na „Biller“¹⁵⁰, „Hrbek“ na „Herbeck“¹⁵¹, i změny radikálnější, např. „Seikora“ změněno na „Seifried“¹⁵², „Hrdy“ na „Herder“¹⁵³, apod. Započal-li proces

¹⁴⁵ „Die Republik Österreich sollte nach dem Willen ihrer Gründerväter eigentlich Deutschösterreich heißen. Fast allgemein erstrebte man keine österreichische Eigenständigkeit. Da wurde die Situation für einen Massiczek noch ungünstiger. Wenn Onkel Georg, der jüngere Bruder meines Vaters, zu Besuch kam und die beiden miteinander rauchten und Kaffee tranken, sprachen sie über dieses Kapitel. Dem Onkel erschien der tschechische Name noch hinderlicher als meinem Vater. „Mit unserem Namen kannst in Österreich nichts anfangen“ war eine seiner stehenden Redensarten.“ Tamtéž, s. 27.

¹⁴⁶ Stojí přitom za připomenutí, že samy hromadné změny příjmení nepředstavovaly ve válečné Vídni žádné novum. Velmi silnou vlnu přejmenovávání zažilo město na Dunaji již v době antisemitské kampaně starosty Karla Luegera, kdy byli k danému kroku okolnostmi přinuceni vídeňští Židé.

¹⁴⁷ Srv.: DÖW 51272, *Anmeldung entzogener Vermögen vs. Schreiben des Rechtsanwaltes Dr. Bruno Eckerl an den Reichsstatthalter in Wien, Abwicklungsstelle der Vermögensverkehrsstelle vom 2. April 1941*.

¹⁴⁸ Rozhovor s MUDr. Janem Petříkem ze dne 31. 05. 2006.

¹⁴⁹ DÖW 20393/58, *Kommando der Schutzpolizei, Tagesbefehle Nr. 1-51, Namensänderungen bei Schutzpolizisten (Eindeutschung tschechischer und polnischer Namen nach V[er]f[ü]gung des Reichsstatthalters)*

¹⁵⁰ DÖW 20393/58, *Kommando der Schutzpolizei Gc 1/1942., Tagesbefehl Nr. 2., Wien am 6. 1. 1942.*

¹⁵¹ DÖW 20393/58, *Kommando der Schutzpolizei Gc 7/1942., Tagesbefehl Nr. 7., Wien, den 17. Februar 1942.*

¹⁵² DÖW 20393/58, *Kommando der Schutzpolizei Gc13/1942., Tagesbefehl Nr. 13., Wien 2. 4. 1942.*

systematického přejmenovávání příslušníků *Schutzpolizei* v listopadu 1941, nabízí se zde hypotéza o kauzální souvislosti s rozbitím odbojové sítě „České sekce KPÖ“ v téže době. Právě nárůst všeobecné nedůvěřivosti vůči Čechům po odhalení rozsáhlé odbojové organizace mohl vést k rozhodnutí o přejmenování členů policejních jednotek s „nepohodlnými“ příjmeními, ve snaze viditelně je distancovat od odbojné menšiny a ušetřit jim tak cejch jakési „páté kolony“.

V případě těchto upřílišněných asimilačních snah máme co do činění s fenoménem zevrubně zmapovaným na poli psychologie. Jde o proces zkoumaný především vídeňským Alfredem Adlerem, nazývaný *Überkompensation* a do českého jazyka překládaný nepříliš libozvučně jako „překompenzování“. Jádrem procesu je existence podvědomého pocitu méněcennosti a jeho vyvažování přehnanou snahou o uplatnění či o získání osobní moci. Překompenzování mohlo se v našem případě projevovat především horlivou snahou o utvrzení vlastní pozice, třeba i uplatňováním násilí. Dle vzpomínek Simona Wiesenthala byli v koncentračním táboře zdaleka nejsurovější a nejobávanější právě dozorcí se slovanskými příjmeními¹⁵⁴. Srovnatelný fenomén představuje například skutečnost, že mnoho vojáků afrického či malgašského původu bojovalo hrdě na straně Francie v posledních koloniálních válkách v Indočíně a v Alžírsku, ještě více pak to, že někteří se v dekolonizačních konfliktech dokonce podíleli na mučení zajatců¹⁵⁵.

4. 1. 2. Hlasování pro anšlus v dubnu 1938

Záhy po anšlusu stala se pozice menšiny opět palčivou. Nejistota z budoucnosti, přiživovaná fámami všeho druhu¹⁵⁶ i zkušenostmi s otevřenými výpady vůči Čechům bezprostředně po anexi¹⁵⁷, podporovala spíše tendenci k loajalitě a k akceptaci nové hierarchie. Dne 22. března 1938 byli k novému vídeňskému starostovi Dr. Ing. Hermannu Neubacherovi pozváni čtyři delegáti Menšinové rady. Záhy poté, co přislíbil Neubacher vstřícný postoj města k menšině i

¹⁵³ DÖW 20393/58, *Kommando der Schutzpolizei Gc 15/1942.*, *Tagesbefehl Nr. 15.*, Wien, den 10. April 1942.

¹⁵⁴ JOHN, *Angst, Kooperation und Widerstand*, s. 80.

¹⁵⁵ Frantz FANON, *Peau noire, masques blancs*, Paris: Ed. du Seuil, 1971, s. 84-85.

¹⁵⁶ HUMMELBERGER, *Die Wiener Tschechen*, s. 299.

¹⁵⁷ Demolování českých hostinců, vytloukání výloh i jiné teroristické excesy byly ve dnech těsně po anšlusu na denním pořádku. Svědectví tehdy osmiletého Johanna Maříka z Ottakringu hovoří o zranění obou rodičů, založení požáru i zbití štangastů za nečinného přihlížení policie. Srv.: JOHN, *Die Wiener Tschechen*, s. 216-217. Obecněji k útokům na Čechy srv. též: BOTZ, *Wien*, s. 148.

zachování dosavadních práv a organizací¹⁵⁸, apeloval zároveň na „[...] *reálněpolitický smysl české menšiny* [...]“¹⁵⁹ a vyslovil naději, že tato „[...] *uzná velikost a nezvratnost Vůdcem německého národa učiněného historického rozhodnutí v jeho plném rozsahu a zařídí podle toho i své občanské chování*.“¹⁶⁰ Jeho odhad byl správný – již 23. března se konala mimořádná schůze Menšinové rady, nesoucí nyní již aktualizovaný název „Čsl. menšinová rada pro Německé Rakousko“¹⁶¹. Bylo vypracováno prohlášení loajality stran nadcházejícího hlasování a to předáno 24. března starostovi¹⁶². 29. března tlumočil menšině župní vedoucí Bürckel přání provést pro Čechy separátní hlasování¹⁶³. Původně šlo samozřejmě o telegrafický pokyn z Berlína¹⁶⁴. Separátní hlasování bylo tehdy z oficiálních míst interpretováno jako výhoda pro menšinu – mělo zabránit tomu, aby byly na její vrub přičítány odmítavé hlasy z řad exponentů stavovského státu¹⁶⁵. Je však nabíledni – a pokyn berlínského Ministerstva vnitra k „*ohraničení okruhu osob*“¹⁶⁶ to jen potvrzuje – že šlo hlavně o to, detailně zmapovat politické smýšlení příslušníků menšiny. Zevrubnou informovanost příslušných míst umocňovala i důkladná evidence všech voličů, separátní hlasování doprovázelo totiž i sestavení separátních volebních seznamů.

Spolu s administrativní organizací plebiscitu byla uvedena v pohyb masivní volební agitace. Pro potřeby Ústředního výboru čsl. menšiny ve Vídni bylo zhotoveno razítko *Wir stimmen „JA“*¹⁶⁷, propagaci hlasování měl zajistit i leták *Čechoslováci volí dne 10. dubna samostatně „JA“!*¹⁶⁸. Die memoranda (*Denkschrift*), zaslaného Bürckelovi v předvečer plebiscitu, distribuoval ústřední volební výbor i se svými okresními pobočkami přes 70 000 letáků, přes 15 000 pozvánek na shromáždění,

¹⁵⁸ Srv. JOHN, *Vereinnahmung*, s. 348-349.

¹⁵⁹ „[...] *der realpolitische Sinn der tschechischen Minderheit* [...]“. Grazer Tagespost, 23. 03. 1938, s. 7.

¹⁶⁰ „[...] *die Größe und Unabänderlichkeit der durch den Führer der deutschen Nation herbeigeführten historischen Entscheidung in ihrem ganzen Umfange erkennen und das staatsbürgerliche Verhalten danach einrichten werde*.“ Tamtéž, s. 7.

¹⁶¹ Záhloví úřední korespondence rady nese již od druhé poloviny března tento nový název, do otisku razítka bylo „Deutsch-Oesterreich“ zprvu vpisováno strojem. Srv.: DÖW 21058/21, *Schreiben des Čechos[lowakischen]. Minoritätsrates für Deutsch-Oesterreich an Gauleiter Bürckel*, s. 3.

¹⁶² DÖW 21058/21, *Loyalitätserklärungen im Zusammenhang mit Aprilwahlen*, s. 13-14.

¹⁶³ JOHN, *Die Wiener Tschechen*, s. 215.

¹⁶⁴ DÖW 21058/21, *Telegramm RMDI Berlin Nr 528/21.3.38*.

¹⁶⁵ HUMMELBERGER, *Die Wiener Tschechen*, s. 301.

¹⁶⁶ „*Abgrenzung des Personenkreises*“. DÖW 21058/21, *Telegramm RMDI Berlin Nr 528/21.3.38*.

¹⁶⁷ Jeho otisk se dochoval např. na memorandu o volebních přípravách z 9. 4., srv.: DÖW 21058/21, *Denkschrift*, s. 4; srv.: JOHN, *Die Wiener Tschechen*, s. 215.

¹⁶⁸ DÖW, *Legale Propaganda-Flugschriften*, Sg. 4060/120.

1 500 informačních oběžníků a 400 plakátů¹⁶⁹. Pod pomyslnou „lupou“ separátního hlasování odvolili příslušníci české menšiny dne 10. dubna 1938. Výsledek předčil i očekávání samotných funkcionářů Menšinové rady¹⁷⁰: z celkových 23 263 voličů hlasovalo 23 200 (99,7%) „Ja“, 32 (0,14%) se zdrželo hlasování a pouhých 31 (0,13%) hlasovalo „Nein“¹⁷¹. Podobnou jednomyslnost vykazovaly i výsledky ve volebních obvodech rakouských Slovinců¹⁷².

Přístup drtivé části české menšiny k hlasování dokumentuje její vnitřní nejistotu a iluzi, že bude možno usnadnit své pozici za cenu potlačení vlastních politických stanovisek a ochotnější kooperace s novým režimem. Motivy pro tuto počáteční akceptaci nacismu jsou nejspíše dva: na jedné straně je to negativní zkušenost s nedávno minulým autoritativním režimem. Excesy Dollfusových austrofašistů z roku 1934 a tehdejší tlak na Čechy byly ještě dosti živě v paměti. Internace vedoucích představitelů, rušení spolků, restrikce v oblasti tisku i násilné přidružení Československé menšinové rady k Vlastenecké frontě (*Vaterländische Front*) nepatřily rozhodně k událostem, na něž by se rádo vzpomínalo. Na druhé straně některá gesta nově k moci příšlých nacistů, především opětovné zaměstnání části propuštěných sociálních demokratů u elektrických drah (přičemž nezaměstnanost představovala v dané době stále ještě palčivý problém), mohla v českých řadách zapůsobit jako blýskání na lepší časy a budit naději na určitý druh nacionální koexistence¹⁷³.

Tato smířlivost, pramenící zároveň ze strachu, ze stavu jisté „únavy“ po čtyřech letech stavovského státu (i celkového „opotrebení“ menšiny, vystavené častým výpadům již přinejmenším od dob Luegerových) a zároveň z nadějí na budoucí *modus vivendi*, prosadila se v prvních měsících po anexi jako převažující postoj. Na tehdejší atmosféru vzpomíná Hans Maršálek, ve své době politicky podstatně uvědomělejší než většina minority, jeden z oněch 31 Čechů, kteří 10. dubna hlasovali „Nein“:

„Měl jsem takový pocit, že se v době od dubna do srpna – v březnu bylo ještě vše nejasné – existoval mezi Čechy jistý vyčkávající postoj. U části Čechů byla

¹⁶⁹ DÖW 21058/21, *Denkschrift*.

¹⁷⁰ BROUSEK, *Wien und seine Tschechen*, s. 91.

¹⁷¹ DÖW 21058/21, *Brief des Čechos[lowakischen]. Minoritätsrates an Gauorganisationsleiter vom 15. April 1938*; Gerhard Botz uvádí odlišný údaj o celkovém počtu voličů 23 268 a kladných hlasů 23 202. Srv.: BOTZ, *Wien*, s. 149.

¹⁷² Michael JOHN, *Angst, Kooperation und Widerstand – Die autochtonen Minderheiten Österreichs 1938-1945*, *Zeitgeschichte* 1989, 17, 2, s. 67.

¹⁷³ JOHN, *Vereinnahmung*, s. 336.

*dokonce přítomna víra, kterou jsem nesdílel, že se s nacisty a s Hitlerem dá vyjít. Že bude možná dokonce lépe, než bylo dříve.*¹⁷⁴

Vyčkávající masa zatím netušila, že bude hůře. Že je slušné zacházení s menšinou spíše strategickým tahem zacíleným na mezinárodní veřejné mínění, a že citelné ohrožení její existence má teprve přijít.

4. 1. 3. České rozhlasové vysílání z Vídně

S nárůstem mezinárodněpolitické krize a boje o ČSR v druhé půli roku 1938 stala se již poněkolkáté znovu aktuální otázka českého rozhlasového vysílání. Tento průnik češtiny do rakouských médií má delší prehistorii – již roku 1932 se objevily snahy menšiny o získání vlastní rozhlasové relace, tehdy však narazily na odmítnutí¹⁷⁵. Rozhlasové vysílání bylo zprvu zavedeno jako jeden z agitačních nástrojů před plebiscitem¹⁷⁶, jeho obnovení a programové rozšíření, plánované od léta 1938, naráželo však zprvu na povážlivou skepsi ze strany pověřených pracovníků. Zodpovědnost za koncepci českého vysílání připadla Karlu Magesovi, osvědčenému rozhlasovému redaktoru se zkušenostmi vedoucího vysílání říšského vysílače v Saarbrückenu a blízkému spolupracovníku *gauleitera* Bürckela¹⁷⁷. Mages sám zastával zpočátku názor, že sebemenší poskytnutí prostoru českému živlu se vzájemně vylučuje s německým pojetím historie¹⁷⁸. Nicméně při zachování žádoucí ideologické linie bylo ke zřízení českojazyčných relací nakonec přistoupeno.

Vysílání bylo oficiálně určeno české menšině ve Vídni, mělo však pokrýt též přilehlé oblasti a přispět tak k politické indoktrinaci obyvatel ČSR. Jednoznačné a v dostupných dokumentech interního charakteru pramálo zamlčované cíle vysílání, totiž otřesení důvěry českého národa ve vládu a v západní spojence, diskreditace bolševismu, vyzdvihnutí výdobytků německé sociální politiky a oslava německého hospodářství¹⁷⁹, neomezovaly se jen na ideologické ovlivňování česky mluvících posluchačů. Další cíl, totiž vnitřní destabilizace Československa prostřednictvím

¹⁷⁴ „Ich hatte so das Empfinden, daß in der Zeit von April bis August – im März war ja alles vernebelt – eine gewisse abwartende Stellung innerhalb der Tschechen war, wobei auch innerhalb eines Teils der Tschechen ein gewisser Glaube vorhanden war, den ich nicht geteilt habe, man kann auskommen mit den Nazis, mit dem Hitler. Daß es vielleicht sogar besser wird als es früher war.“ Tamtéž, s. 349.

¹⁷⁵ JOHN, Vereinnahmung, s. 336.

¹⁷⁶ Tamtéž, s. 336.

¹⁷⁷ Ansgar DILLER, Die Demoralisierung der Tschechoslowakei durch den Reichssender Wien 1938. Kirche und Rundfunk, 67, 02. 09. 1978, s. 4.

¹⁷⁸ DÖW 20949, Schreiben Karl Mages'Herrn Gauleiter Josef Bürckel vom 24. August 1938, s. 3.

¹⁷⁹ DÖW 20949, Arbeits- und Organisationsbericht über die tschechischen, slowakischen und ukrainischen Relationen des Reichssenders Wien, s. 1.

podpory odstředivých tendencí ze strany Slováků a Rusínů, byl v koncepci vysílání rovněž zohledněn a českému vysílání sekundovaly od 15. září¹⁸⁰ relace ve slovenštině a v ukrajinštině¹⁸¹.

České vysílání „říšského vysílače Vídeň“ bylo zahájeno dne 3. září 1938. Desetiminutová relace s názvem „*Pravda vítězí. Vysílání českých menšin/Die Wahrheit siegt. Sendung der tschechischen Minderheiten*“ hlásila se posluchačům denně deset minut před osmou hodinou večerní¹⁸². V pozůstalosti Josefa Bürckela dochovaly se koncepty textů pro první vysílání, které nám mohou posloužit jako informace o jeho přibližném obsahu a úrovni. Všechny tyto texty se však dochovaly pouze v němčině. Důvod není znám. Nabízí se domněnka, že šlo o prvotní podklady určené k oficiálnímu schválení vedoucími pracovníky, neznalými českého jazyka.

Po obligátním *entrée* v patřičně radostném duchu („*Chceme nechat zaznít písně, které v našem společenství zpíváme, nechat promluvit české básníky. Chceme sami utvářet vysílání s radostí a láskou.*“¹⁸³), recitaci básně (v konceptu bohužel nedochované¹⁸⁴) a Dvořákových *Slovanských tancích* následuje „*Pohled na dění ve světě*“ („*Blick in das Geschehen in der Welt*“¹⁸⁵). Zdánlivě drobná zpráva pro rozptýlení, zářný příklad propagandou požadovaného amalgámu „*poučení, podnětů, odpočinku a zábavy*“¹⁸⁶, navíc uváděná slovy „*daleko od politiky*“ („*fern von der Politik*“)¹⁸⁷, je však pevně tematicky zacílena. Drobná statistická noticka o nárůstu sňatečnosti ve Vídni oproti roku 1937 záměrně přechází k vyčíslení úspěchů i budoucích smělých plánů nacistické bytové politiky¹⁸⁸. Informace o konjunktuře stavebního průmyslu slouží zároveň k vyzdvihnutí dalšího důležitého

¹⁸⁰ DILLER, *Die Demoralisierung*, s. 5.

¹⁸¹ DÖW 20949, *Arbeits- und Organisationsbericht*, s. 1-4.

¹⁸² DILLER, *Die Demoralisierung*, s. 4.

¹⁸³ „*Lieder, wie sie in unserer Gemeinschaft gesungen werden, wollen wir erklingen lassen, tschechische Dichter sollen zu uns sprechen. Wir selbst wollen die Sendung gestalten mit Freude und Liebe.*“ DÖW 20949, *Die Wahrheit siegt! Sendung der tschechischen Minderheiten*, s. 1.

¹⁸⁴ Odkazuje na ni pouze kusá zpráva „(folgt Gedicht)“, srv.: Tamtéž, s. 1.

¹⁸⁵ Tamtéž, s. 2.

¹⁸⁶ Peter REICHEL, *Svůdný klam Třetí říše: fascinující a násilná tvář fašismu*. Praha: Argo, 2004, s. 144.

¹⁸⁷ DÖW 20949, *Die Wahrheit siegt!* s. 2; Důraz na oddechovou složku masmédií – rozhlasu i filmu – a jejich odlehčenost od ideologie zdůrazňoval ministr propagandy Goebbels jako jeden z hlavních postulátů, hlavně s postupem času, kdy se občasný únik před neutěšenou každodenní realitou stal nutností. Srv.: REICHEL, *Svůdný klam*, s. 165.

¹⁸⁸ Gerhard Botz obsáhle analyzoval a dokumentoval ve studii *Wien vom „Anschluß“ zum Krieg*, nakolik představovala právě bytová otázka důležité politikum a nakolik její částečné vyřešení (cestou „arizace bytů“, tedy vystěhování původních židovských majitelů) přispělo k nárůstu obliby nacistů ve Vídni. Srv.: BOTZ, *Wien. Zevrubněji: TÝŽ, Wohnungspolitik und Judendeportation in Wien 1938 bis 1945. Zur Funktion des Antisemitismus als Ersatz nationalsozialistischer Sozialpolitik*, Wien-Salzburg: Geyer-Edition, 1975.

sociálněpolitického tahu, totiž odstranění nezaměstnanosti. Celý výčet zásluh nacistické „politiky cukru“ korunuje informace Ministerstva financí o plánovaném udržení nízkých daní z příjmu¹⁸⁹.

Kulturní složka programu¹⁹⁰, jakýsi nástin české historie v kostce, je cele v souladu s oficiálním „říšským“ pohledem na české dějiny. To znamená – celý příspěvek nese punc příslovečného „velkého vyprávění“, je plně podřízen myšlence, vyjádřené nejlapidárněji v posledním odstavci textu: *„Český vzestup je nejúžejí spojen s německým duchovním světem.“*¹⁹¹ Od úsvitu svých dějin až do 19. století vděčí český národ za vše podstatné německému živlu: německé kolonizaci a císařství německého císaře Karla IV. za neslýchaný rozkvět, habsburskému osvícenskému absolutismu za návrat k mateřštině, Herderovi, Goethemu a německé idealistické filozofii za národní obrození. Nechybí zde ani rozměr politické aktualizace – v evokaci *„velkoslovanské říše franského kupce Sába [...], která se úspěšně pustila do boje proti pronikajícím Avarům“*¹⁹².

O ohlasu ze strany tisku i posluchačů informuje *„Pracovní a organizační zpráva“* (*„Arbeits- und Organisationsbericht“*¹⁹³) z pera organizátora českých relací, sudetského Němce Wolfganga Mühlbergera. Dokládá rozmanitost reakcí – ze strany českých posluchačů padá propaganda velmi zřídka na úrodnou půdu (zřejmě jde o reakce přívrženců krajní pravice, členů Vlajky, apod.), převažují však velmi odmítavé reakce, celkem v poměru 12 : 5 ve prospěch odmítnutí. Pro úplnost stojí za zmínku, že ohlasy na vysílání slovenské a ukrajinské byly v drtivé většině pozitivní¹⁹⁴. V konfrontaci s těmito hmatatelnými důkazy však zpráva postrádá jakoukoli zpětnou vazbu – nedostatek kladných reakcí z české strany přičítá tvrdosti československé cenzury¹⁹⁵, reakce odmítavé interpretuje naopak nepřiliš logicky jako výraz *„dalekosáhlé nejistoty“*¹⁹⁶.

Proč se o této neslavné kapitole období bezprostředně před Mnichovem zmiňujeme v souvislosti s českou menšinou ve Vídni? Je zjevné, že za předpokladu

¹⁸⁹ DÖW 20949, *Die Wahrheit siegt!* s. 2.

¹⁹⁰ DÖW 20949, *Kultureller Vortrag*.

¹⁹¹ „Der tschechische Wiederaufstieg ist aufs engste mit der deutschen Geisteswelt verknüpft.“ DÖW 20949, *Kultureller Vortrag*, s. 2.

¹⁹² „[...] das großslawische Reich des fränkischen Kaufmannes Sába [...], daß mit Erfolg den Kampf gegen die nachdrängenden Awaren aufnahm“, DÖW 20949, *Kultureller Vortrag*, s. 1.

¹⁹³ DÖW 20949, *Arbeits- und Organisationsbericht*.

¹⁹⁴ DÖW 20949, *Arbeits- und Organisationsbericht*, s. 23-28.

¹⁹⁵ DÖW 20949, *Arbeits- und Organisationsbericht*, s. 13.

¹⁹⁶ „weitgehende Unsicherheit“, DÖW 20949, *Arbeits- und Organisationsbericht*, s. 16.

fungování rozhlasových relací v českém jazyce museli organizátoři počítat se spoluprací těch, kteří plynne ovládali český jazyk. V tomto směru nabízela se jednak spolupráce s bilingvními sudetskými Němci (hojně činnými např. v řadách konfidentů gestapa), jednak s příslušníky menšiny samotné. Avšak personální zajištění českého vysílání není přesně známo. Jsme zde odkázáni spíše na hypotézy a spekulace. Propůjčili-li se jeden či dva příslušníci menšiny k takovéto práci, lze nanejvýš pochopit jednu z nesporných výhod, kterou skýtal rozhlas oproti filmu či ještě neexistující televizi – výhodu anonymity. Skryt plně zrakům veřejnosti a dávající všanc pouze svůj hlas, hlasatel kolaboračního vysílání se nemusel obávat příliš snadné identifikace v řadách svých vrstevníků. Z téhož důvodu je však odkázán na poměrně kusé informace i dnešní historik.

Dle posluchačských ohlasů (citujme zde ten nejvýmluvnější: „*Vážený pane, ctěná slečno! Není vám hanba, vy renegáti?*“¹⁹⁷) zajišťovali české vysílání pravděpodobně dva hlasatelé, jeden muž a jedna žena. Rudé právo identifikovalo v českém hlasateli Hermanna Janosche, poněmčeného Čecha, známého z minulosti coby hlasatele německého vysílání pro Hlučínsko ve vratislavském rozhlase a povoláného nyní s podobným posláním do Vídně (právě podpora sudetským Němcům a zrcadlení jejich „utrpení“ v Československu stávaly se s eskalací zářijové krize častým obsahem vysílání¹⁹⁸). Mühlbergerova zpráva však tuto identifikaci záhy dementovala jakožto „*kachnu první třídy*“¹⁹⁹, což mohl být samozřejmě stejně tak i pokus svého zaměstnance v „říšských službách“ krýt. Jednalo-li se skutečně o Janosche, máme zde opět co do činění se zajímavým příkladem „překompenzování“. Co se hlasatelky týče, Hans Maršálek zmiňuje jakousi vídeňskou Češku ze III. okresu, ovšem bez bližší specifikace²⁰⁰. Konkrétní jména dvou jednotlivců v moři tisícíhlavé menšiny v tomto kontextu beztak nejsou to hlavní. Podstatná je sama eventualita, že se v jejím rámci mohli najít lidé ochotní k podobnému politickému angažmá.

¹⁹⁷ „*Geehrter Herr, verehrtes Fräulein! Schämen Sie sich nicht, Sie Renegaten?*“ DÖW 20949, *Arbeits- und Organisationsbericht*, s. 20.

¹⁹⁸ Součástí těchto zpráv bylo i popisování středověkých (a z hlediska fyzické snesitelnosti zcela nedůvěryhodných) způsobů mučení, kterým měla česká lůza v pohraničí Němce podrobovat. Tyto zkazky zafungovaly často jako jakýsi bumerang – slibem týchž trestů byli pak častováni hlasatelé ze strany rozhořčených čtenářů. Srv.: DÖW 20949, *Arbeits- und Organisationsbericht*, s. 20, 23; Srv.: Rozhovor s Hansem Maršálkem ze dne 07. 06. 2006.

¹⁹⁹ „*Ente ersten Ranges*“ DÖW 20949, *Arbeits- und Organisationsbericht*, s. 13.

²⁰⁰ Rozhovor s Hansem Maršálkem ze dne 07. 06. 2006.

4. 1. 4. Případ Matthias Sindelar²⁰¹

Také životní příběh legendárního vídeňského fotbalisty českého původu je do značné míry spjat s naším tématem. Sportovcův osud a životní začátky, narození na chudém českomoravském pomezí, poznamenaném agrární krizí a rurálním exodem, brzký příchod s rodiči do Vídně a zdejší dlouholetá existence na hranicích bídy uprostřed tradiční bašty Čechů a dělnictva – periferní čtvrti Favoriten, podobají se navlas osudům stovek jeho generačních soupeřů téhož původu. Jen díky vlastnímu sportovnímu nadání, příznivým okolnostem a možná i hrstce šťastných náhod získal Sindelar možnost překročit determinující stín imigrantsko-dělnického prostředí, stát se pro vídeňské sportovní publikum špičkou, idolem a živoucí legendou zároveň. Tento osud živoucí legendy i hráčův „druhý život“ zrcadlí však poslední měsíce před jeho rozporuplnou smrtí v poněkud ambivalentním světle. Přestože byly v hrubých obrysech známy již delší dobu, rozvířily Sindelarovy aktivity v roce 1938 vlnu diskusí a rozdělily veřejné mínění teprve dosti nedávno, na přelomu let 2003/2004.

Matthias Sindelar se narodil 10. února 1903 v Kozlově u Jihlavy jako syn zedníka²⁰², brzy následuje rodinu na cestě za prací do Vídně a od té doby obývá až do konce života vídeňský X. okres. Po otcově smrti na Soče v srpnu 1917 živí matka Matthiase a jeho tři sourozence sama. Již od března téhož roku pracuje Sindelar jako zámečnický učeň a později zámečnický pomocník v továrně na karosérie, práci však roku 1922 ztrácí²⁰³. Není v tomto ohledu zdaleka sám. V téže době začínají se již jako jedna z mnoha facet „rudé Vídně“ prosazovat reformně pedagogické snahy sociálnědemokratických učitelů a vychovatelů. Ti poznávají jako první mimořádné vlohy předměstských teenagerů pro fotbalový sport (rozvíjené ostatně i specifickým prostředím okraje města s jeho četnými prolukami, loukami a volnými prostranstvími²⁰⁴), rozhodují se nenechat tento potenciál zplanět a usilují o začlenění bezprizorních „uličníků“ (vzhledem k etymologii slova asi nejpráhodnější ekvivalent vídeňského výrazu „*Gassenbuam*“) do sportovních klubů. Sotva proto překvapí, že jeden takový učitel (dnes bychom nejspíše užili výrazu „terénní pracovník“) byl i

²⁰¹ Jakožto český rodák, přišlý však záhy do Vídně, je Šindelář ve všech německy psaných pramenech úřední provenience, jež nám byly k dispozici, psán jako *Sindelar*. Z tohoto důvodu budeme se napříště i v předkládané práci držet varianty přepisu bez diakritiky. Pozn. M. K.

²⁰² Roman HORAK – Wolfgang MADERTHANER, *Mehr als ein Spiel. Fußball und populäre Kulturen im Wien der Moderne*, Wien: Löcker Verlag, 1997, s. 64.

²⁰³ Tamtéž, s. 65.

²⁰⁴ Tamtéž, s. 66.

objevitelem talentu Sindelarova²⁰⁵. Mladík stává se hráčem vídeňského klubu Hertha²⁰⁶, později přechází k Austrii a jeho kariéra prochází prudkým vzestupem. Hlavní předpoklady pro nebývalou popularitu skýtá především fotbalistův imigrantský a dělnický původ – Sindelar byl pro většinu fotbalových nadšenců také „jedním z nich“ (podobně jako z týchž důvodů Franko-alžírčan Zinedine Zidane v kontextu dnešního fotbalu francouzského). „Der Papierene *byl ideálnětypickým ztělesněním masové populární kultury a zároveň nejen to. „Génius Sindelar“ [...] roste z předměstských „subkulturních“ milieu a životních světů a stává se jejich idolem. Fotbalista je populárním, masověkulturním, mediálním hrdinou*“²⁰⁷.

Popularita tohoto mediálního hrdiny brzy překračuje mantinely samotného sportu – Sindelar se jako jeden z prvních rakouských sportovců angažuje v oblasti reklamy (na hodinky, oděvy i mléčné výrobky²⁰⁸). Ruku v ruce s všeobecnou oblibou jde i jakýsi zaštiťovací efekt a velký vliv Sindelarovy osobnosti na veřejnost, který mohl být samozřejmě využíván k nejrůznějším cílům. Cesta od reklamy k politické propagaci byla dlouhá, avšak na jejím začátku i konci je patrný týž leitmotiv celonárodního respektu vůči špičkovému sportovci a nabízející se využitelnosti (i zneužitelnosti) tohoto uznání na míle daleko od zeleného trávníku.

Rok 1938, březnový anšlus a následné politické dění neušetřily ve svých důsledcích ani osobnosti a zákulisí vídeňského fotbalu. Kromě dopadů rasové politiky (mj. odstranění čelného funkcionáře Sindelarova domovského klubu Austria Dr. Emanuela Schwarze²⁰⁹) šlo zde o snahu propůjčit přední hráče k oficiální podpoře anexe Rakouska v tisku. Tomuto politickému zneužití nevyhnul se pro svoji mimořádnou cenu miláčka mas právě *der Papierene*. A tak figuruje v čele sportovní přílohy listu *Völkischer Beobachter* z 10. dubna 1938 fotografie Matthiase Sindelare v typickém postoji a pod ní jeho vlastnoruční přepis: „*Také my fotbalisté děkujeme Vůdci z celého srdce a hlasujeme jednotně Pro! Matthias Sindelar*“²¹⁰. Nutno však dodat, že táž strana nacistického deníku obsahuje podobná prohlášení pěti jiných

²⁰⁵ Tamtéž, s. 67-68.

²⁰⁶ Tamtéž, s. 68.

²⁰⁷ „Der Papierene war die idealtypische Verkörperung populärer Massenkultur und zugleich mehr als das. Das „Genie Sindelar“ [...] wächst aus den vorstädtischen, „subkulturellen“ Milieus und Lebenswelten und wird ihr Idol. Der Fußballspieler ist populärer, massenkultureller, medialer Held“. HORAK – MADERTHANER, *Mehr als ein Spiel*, s. 139.

²⁰⁸ Tamtéž, s. 146-147.

²⁰⁹ Tamtéž, s. 148.

²¹⁰ „Auch wir Fußballer danken dem Führer aus übervollem Herzen und stimmen geschlossen mit Ja! Matthias Sindelar“. VB, 10. 04. 1938, s. 17.

sportovců – mj. rakouského skokana na lyžích Josefa Bradla či německého cyklisty Gustava Kiliana²¹¹. O okolnostech, za nichž Sindelar anšlus podpořil, ani o tom, do jaké míry se jednalo o krok vynucený, nevíme. Jeho ostentativnější veřejné vystupování ve prospěch nacistů mimo zmiňované úlitby není známo. Mnohé dokresluje zápas mezi Austrií a říšskou fotbalovou reprezentací z 3. dubna. Tento „Versöhnungsspiel“ („hra smíření“)²¹² byl podobně politicky zatížen a provázen podobně bouřlivou odezvou jako například hokejové vítězství Československa nad Sovětským svazem na stockholmském mistrovství světa v březnu 1969. Sindelar zde naposledy předvedl to nejlepší z elegance, fantazie a sofistikovanosti svého fotbalového umění, a ve druhé půli hry porušil i údajný zákaz uštédřit porážku německé straně. Poslední velké vzepětí vídeňského fotbalu před jeho „zglajchšaltováním“ odvážila se pozitivně hodnotit i *Neue Freie Presse*²¹³. Za těchto okolností mohla pozdější mediální podpora plebiscitu plnit i funkci dodatečného „rituálu kání“.

Koncem května 1938 dochází k rozhodujícím „personálním změnám“ v rakouských fotbalových klubech. Jsou rozvázány dosavadní smlouvy s profesionálními fotbalovými hráči. Vedoucí říšského sportu doporučuje jejich přechod do občanských povolání a všichni inkriminovaní muži čelí nyní úvahám o nové existenci. Zde přichází další silně problematický moment v životě Matthiase Sindelare. Zatímco jiní propuštění fotbalisté nastupují nepříliš privilegovaná zaměstnání např. v městských podnicích a jediný otevřený nacist z „Wunderteamu“ se stává vinárníkem, pouze Sindelar a jeho přítel Sesta dostávají kavářenské koncese²¹⁴. Sindelarova žádost o správu arizované kavárny Annahof ve favoritské LaxenburgerstraÙe²¹⁵ dočkala se i doporučení ze strany župního náčelníka pro fotbal²¹⁶. Hlavní překážku tvořil zatím nesouhlas původního židovského majitele Leopolda Simona Drilla. Sedmdesátiletý kavárník projevoval z pochopitelných důvodů pramálo ochoty vzdát se své dlouholeté živnosti, jež si navíc i po březnové změně poměrů udržovala slušný obrat. Arizací pověřený člen NSDAP přistoupil tedy k vysloveně vyděračským metodám nátlaku – polovina stálých hostů (v posledních

²¹¹ Tamtéž, s. 17.

²¹² HORAK – MADERTHANER, *Mehr als ein Spiel*, s. 148.

²¹³ Tamtéž, s. 148-149.

²¹⁴ DÖW 51434, *Brigitte Bailer-Galanda: Der Fall Sindelar – eine kritische Bewertung* [s. 8].

²¹⁵ Sindelar býval v kavárně Annahof po dlouhou dobu stálým hostem, což vysvětluje jeho volbu právě tohoto zařízení. Jeho předchozí vztahy s původním židovským majitelem nejsou však bohužel z dostupných materiálů známy.

²¹⁶ DÖW 51272, *Schreiben des Gaufachwarts für Fußball vom 16. Juni 1938*.

měsících šlo již výhradně o Židy, „Árijci“ měli vstup do kavárny zapovězen) byla pod různými záminkami odvečena do koncentračního tábora Dachau a s nimi i faktický provozovatel podniku, majitelův syn Robert Drill. Po tomto opatření začali se zbylí hosté ze strachu před podobným osudem kavárně obloukem vyhýbat, výdělky prodělaly značný pokles²¹⁷ a zlomený Drill přistoupil na odevzdání svého podniku. Původním majitelem stanovená kupní cena 54 000 RM dočkala se snížení více než o polovinu. Sindelar nedisponoval fakticky ani tímto finančním obnosem, proto se zavázal složit 15 000 RM kupní ceny v hotovosti a zbývajících 5 000 RM dodávat postupně ve splátkách. Leopold Drill zahynul dne 26. března 1943 v Terezíně a z dohodnutých dvaceti tisíc nespátl až do hořkého konce svého života ani feník – jeho účet byl obstaven a zaplacená částka z něj takřka ihned zmizela pod záminkou splácení nejrůznějších pohledávek. Co se nového kavárníka týče, tomu byl nabídnut spolu s kavárnou Annahof do užívání i „jeden z uvolněných bytů v domě dle vlastního výběru“²¹⁸. Zda se jednalo také o byt „uvolněný“ vystěhováním židovských nájemníků, nelze z dostupných pramenů potvrdit – ale samozřejmě ani vyloučit.

Prozatímní povolení k převzetí kavárny, udělené Sindelarovi 20. července 1938²¹⁹, stalo by se nejspíše začas trvalým, nebýt jednoho zásadního a nepředvídatelného zvratu. V poledne 23. ledna 1939 rozšířila se Vídní jako blesk zpráva o fotbalistově předčasné smrti. Sindelar byl nalezen mrtev v bytě v Annagasse a s ním i jeho dva týdny stará známost, italská poloviční Židovka a hostinská v restauraci v témže domě, čtyřicetiletá Camilla Castagnola²²⁰. Senzacectivost a fantazie vídeňské veřejnosti napomohla brzkému vzniku celé řady fám, mezi nimiž figurovalo Sindelarovo zavraždění obávaným členem vídeňského podsvětí, stejně jako společná sebevražda²²¹. Policejní ohledání bytu a pitva naznačovaly nepoměrně prozaičtější variantu, totiž otravu kouřovými plyny z netáhnoucího komína. Vyšetřování ostatních verzí, vraždy a sebevraždy, nebylo však v úplnosti dokončeno, a proto všemožné spekulace nikdy zcela neutichly²²².

²¹⁷ DÖW 51272, *Abschlussbericht vom P[artei]g[enossen]. Franz Reithner, Wien, 9. August 1938.*

²¹⁸ „eine der im Hause freiwerdenden Wohnungen nach seiner Wahl“, DÖW 51272, *Realitätenvermittlung Marie Hackmüller, Abschrift des Gedenkprotokolles vom 3. August 1938*, s. 2.

²¹⁹ DÖW 51272, *Schreiben der Arisierungsstelle für das Gast- und Schackgewerbe vom 20. Juli 1938.*

²²⁰ HORAK – MADERTHANER, *Mehr als ein Spiel*, s. 141.

²²¹ Pro variantu sebevraždy hovořila bezvýhodná situace Camilly Castagnolly pro její židovský původ. V Sindelarově dobrovolném odchodu ze života viděla zase pozdější publicistika pochopitelnou reakci na pookupační politický marasmus i na nemožnost pokračování v životní dráze profesionálního sportovce; srv.: HORAK – MADERTHANER, *Mehr als ein Spiel*, s. 150.

²²² Tamtéž, s. 141-142.

Jisté je, že fotbalistova tajuplná smrt a pozdější tendence k vytváření bezmála národního mučedníka, patrné nejvíce v básni Friedricha Torberga *Balada o smrti fotbalisty* (*Ballade auf den Tod eines Fußballspielers*), zastínily Sindelarovo téměř půlroční působení v roli provozovatele arizované kavárny a rozhodně nepřispěly ke střízlivému a kritickému zhodnocení celé kauzy. Je možná obecnou vlastností širokých vrstev vnímat politické lapsy slavných tváří s výrazně větší či naopak výrazně menší shovívavostí, zkrátka a dobře měřit je zcela jiným metrem než tytéž poklesky u svých bezejmenných spoluobčanů. Připomeňme poválečnou hysterii okolo kolaboračních aktivit Vlasty Buriana, nebo na druhé straně dnešní toleranci vůči politickému angažmá normalizačních popových hvězd.

Sindelarovou smrtí však anabáze ve věci „kavárny na hlavní třídě“ nekončí. Právě ve chvíli, kdy přichází na přetřes otázka převzetí arizované kavárny nebožtíkovými dědičkami, vyvstává na světlo spíše negativní hodnocení zesnulého v řadách vládnoucí strany. Šindelář je zde hodnocen jako „velký filosemita“²²³, jeho matka jako „[...] *nacionální Češka, absolutně postrádající kladný postoj ke hnutí*.“²²⁴ Tyto negativní posudky mohou snadno vyvrátit hypotézu o Sindelarově členství v NSDAP, podpořenou navíc jen jedinou písemnou zmínkou nepatrné výpovědní hodnoty²²⁵. Nakonec se cestou kompromisu dostává kavárna pouze do rukou Sindelarových dvou sester, které ji provozují následujících deset let a teprve roku 1949 je jim coby arizovaný majetek definitivně odňata²²⁶.

Co říci k této pochybné pozdní životní etapě „dítěte z Favoriten“, vídeňského středního útočníka, který ve své době „hrál jako žádný druhý“? Jeví se nám ve světle poznaného jako muž plný protikladů. Profitent arizace – a zároveň milenec židovské míšenky; jeden z mediálních podporovatelů poanšlusového plebiscitu – a zároveň hvězda konfrontačního fotbalového zápasu mezi Berlínem a Vídní. Aktivní exponent nacismu? Rozhodně ne. Jako tisícům dalších, ve většině bezpochyby podobně „nepoliticky založených“ Vídeňanů, ani jemu však nečinilo vnitřní problémy využít

²²³ „sehr Judenfreundlich“, DÖW 51272, *Schreiben der NSDAP Gauleitung Wien, vom 20. Dez[ember]. 1939.*

²²⁴ „[...] *Nationaltschechin, die für die Bewegung absolut nichts übrig hat.*“ DÖW 51272, *Schreiben der NSDAP Gau Wien, Kreisleitung IV, vom 17. August 1939.*

²²⁵ Jde o dobrozdání s následujícím textem: „*Gegen die politische Einstellung des P[artei]g[enossen]. – V[olks]g[enossen]. Sindelar Matthias, 10. Quellenstrasse 75, bestehen meinerseits keine Bedenken.*“ Sám Sindelar v podkladech při vyřizování arizace členství popírá. (srv. DÖW 51272, *Kaufantrag*, s. 1); Označení uchazeče o správu arizovaného podniku za „*Parteigenosse*“ mohlo být tedy pouhým úředním omylem či snahou všeobecně oblíbenému uchazeči v jeho věci drobně pomoci. Srv. DÖW 51272, *Schreiben der Kreisleitung IV der NSDAP-Gau Wien vom 8. 7. 1938.*

²²⁶ DÖW 51434, *Brigitte Bailer-Galanda: Der Fall Sindelar – eine kritische Bewertung* [s. 5].

příhodného momentu pro zajištění vlastní existence a vytěžit z všestranné diskriminace židovských spoluobčanů materiální výhody pro sebe sama. Chvilkové odchýlení se od principů *fair-play* – nic víc, nic míň. Ale předchozí škála sportovních úspěchů a zásluh může podobný poklesek omluvit sotva.

4. 2. Odboj

4. 2. 1. Organizovaný odboj politické levice – „Česká sekce KPÖ“

Největší odbojová skupina vídeňských Čechů se zformovala v oblasti levicového odboje. Tvoří tak logický důsledek převažující levicové orientace menšiny v meziválečné éře. V historiografii zdomácnělý a běžně používaný pojem „Česká sekce KPÖ“ (*Tschechische Sektion der KPÖ*) je však poněkud zavádějící. Jedná se o označení převzaté z materiálů gestapa a tudíž je lze přičítat jisté paušalizaci při označování politických protivníků²²⁷.

Nelze popřít, že organizační jádro skupiny tvořili komunisté či někdejší sociální demokraté (Alois Houdek, Alois Valach, ing. Edgar Diasek) a skupina je charakteristickým produktem konvergence rakouské levice směrem ke komunistickému hnutí v době illegality, kdy těžiště sociální demokracie Otto Bauera přešlo do exilu a její podíl na aktivním odboji na rakouské půdě byl spíše nepatrný. Všichni členové skupiny však komunisté v žádném případě nebyli. V jejích řadách najdeme stejně tak příslušníky občansko-národního Sokola, stojícího vůči sociální demokracii ve vyloženém odstupu, jako dokonce praktikující katolíky (Ludvík Štěpaník). Zhodnotíme-li věkové složení členů, vyjeví se navíc, že získat „oficiální“ členství v KPÖ nemohlo mnoho z nich získat už z důvodů generačních – v dané době platila ještě hranice plnoletosti 21 let věku a komunistická strana byla, stejně jako sociální demokraté, zakázána již od roku 1934²²⁸. Výrazněji odůvodňuje však tuto politickou různorodost fakt, že v podmínkách ohrožení celé menšiny a existence společného nepřítele ustupují světonázorové rozdíly do pozadí.

Ani národnost nebyla v existenci skupiny zcela rozhodující – část členů byla rakouského (Franz Schipany, ing. Edgar Diasek), slovenského (Irma Trksak) či dokonce ruského (Elizabeth Diasek) původu²²⁹. Proto ani druhý název, „Česká odbojová skupina“²³⁰, necharakterizuje toto odbojové uskupení plně. Máme-li podtrhnout okolnosti, jež přispěly k jeho vzniku, jednalo se – kromě kombinace národnostních i politických motivů – také o prostou kontinuitu vzájemného setkávání v rámci sportovních aktivit a spolkového života, jež ovšem nabyla s nárůstem politické nesvobody podstatně naléhavějších rysů.

²²⁷ Srv. : KONRAD, *KPÖ und KSČ*, s. 213.

²²⁸ BROUSEK, *Vídeňští Češi*, s. 46.

²²⁹ Vazby na Rakušany otvíraly především dveře do zbrojovek, kam měli Češi rovněž ztíženou možnost přístupu.

²³⁰ Převzato Karlem Brouskem od bývalé členky odboje, Irmy Trksak. Viz: BROUSEK, *Vídeňští Češi*, s. 43.

Ústní svědectví o rozhodujícím impulzu pro zahájení aktivního odboje se různí. Antonia Bruha zdůrazňuje šok z antisemitských excesů, Irma Trksak naopak přikládá hlavní význam obecnému nesouhlasu s nacistickými rasovými teoriemi o méněcennosti Slovanů. Jedno s druhým stojí ostatně v úzké souvislosti, politicky uvědomělejší z Čechů seznámili se již velmi brzo s obsahem Hitlerova *Mein Kampf* a o budoucnosti menšin ve třetí říši si patrně nečinili iluze. Náplní odboje se stává zpočátku především protiválečná propaganda – rozmnožování letáků, informování českých vojáků a branců o možnosti vyhnout se službě v německém wehrmachtu (informovanost v této oblasti byla velmi nízká a řada branců poslušně narukovala pouze ze strachu či z neznalosti jiného řešení, mnoho vídeňských Čechů padlo např. při východním tažení; těm, kteří přežili, byla po válce automaticky přirčena nálepka národně nespolehlivých a tím i znemožněna reemigrace do ČSR). Teprve po ostrých polemikách uvnitř skupiny přistupuje se k radikálnějším formám odboje – provádění sabotáží.

První požáry sýpek a vojenských skladů v Lobau a ve Schwechatu u Vídně propukly již v pozdním létě 1940 a dle materiálů gestapa bylo jich do konce září téhož roku založeno celkem 14. To dosvědčuje dosti samostatné jednání skupiny a nezávislost na omezeních daných německo-sovětským paktem o neútočení. Ignorování paktu se objevuje i v jiných odnožích komunistického odboje, dle Helmuta Konrada je zdůvodnitelné jak nedostatečnou organizací, tak i skutečným nesouhlasem s politickým obratem vedení²³¹. Ze sabotáží zaslouží zmínku nejrozsáhlejší z nich, založení požáru v továrně na tanky ve 21. okrese a útok zápalnou náloží na vídeňský Tandelmarkt jako akt protestu proti předchozí vlně zatýkání rakouských soudruhů²³².

Strategickým úspěchem skupiny je infiltrace nacistických organizací i armády, jež v mnohém technicky zjednodušila odbojovou činnost. Alois Houdek a Alois Valach zapřeli svůj český původ a narukovali do wehrmachtu, čímž mohli distribuovat protiválečné letáky prostřednictvím poštovní služby a zároveň disponovali přístupem ke zbraním a výbušninám. Irma Trksak jako zaměstnankyně cenzurního úřadu informovala zase odesílatele dopisů o kontrolách odesílané korespondence²³³. Jiní

²³¹ Viz: KONRAD, *KPÖ und KSČ*, s. 65-66.

²³² BROUSEK, *Wien und seine Tschechen*, s. 96.

²³³ Hemma MAYRHOFER, „Bis zum letzten Atemzug werde ich versuchen dagegen anzukämpfen“. Irma Trksak – ein Lebensweg des Widerstehens, in: *DÖW-Jahrbuch 2005. Schwerpunkt Frauen in Widerstand und Verfolgung*. Wien: Lit, 2005, s. 150.

dva členové vstoupili do Nacionálně-socialistického automotospolku (*Nationalsozialistischer Kraftfahrerkorps*, dále jen NSKK) a nebyli až do konce války odhaleni²³⁴. Předstírání příslušnosti k nacistům bylo velmi častou kamufláží odbojových aktivit. Irma Trksak vzpomíná na zpívání nacistických písní při distribuci letáků v tramvaji²³⁵ či na halasné nadávání na komunisty při pokusu o likvidaci výstavy *Bolševismus bez masky* (*Bolschewismus ohne Maske*) v hale vídeňského Severního nádraží²³⁶. Nejedná se o nic ve své době neobvyklého, též Hans Maršálek použil při stěhování kufříkové ilegální tiskárny nacistického stejnokroje²³⁷.

Naproti tomu byla podstatnou slabinou v organizaci „České sekce KPÖ“ především značná provázanost jejích členů. V podmínkách kontinuity přátelských či dokonce partnerských vazeb z dřívějška (s Aloisem Houdkem a Edgarem Diaskem se v odboji angažovaly jejich manželky, Irma Trksak měla známost se spoluodbojářem Ludvíkem Štěpaníkem) nebylo možno dosáhnout oněch ideálních podmínek pro ilegální činnost, kdy člen skupiny zná jednoho, maximálně dva další. Hans Maršálek, mající se skupinou vazby spíše volné, neboť jako dezertér emigroval po anšlusu do ČSR a v následujících letech byl odbojově aktivní převážně na území protektorátu, je k tomuto nedodržování konspiračních pravidel dodnes velmi kritický:

*„Ale s Čechy, s těmi lidmi kolem Němce [míněn je Leopold Němec, jeden z členů skupiny, pozn. M. K.] jsem hned viděl, že je beznadějně něco začínat. Měl jsem přece zkušenost s konspirační prací z Čech, ale tady u nich se o všem mluvilo otevřeně. To mluvilo snad dvacet lidí o tom, co chtějí příště zapálit. To bylo nemožné! Takhle se v nacionálním socialismu nedá pracovat! Od spolupráce jsem odrazoval i Anni [Anni Vavak, Maršálkova snoubenka a pozdější žena, pozn. M. K.] . A u těchto setkání jsem nezastával žádný názor, nikdy jsem nic neřekl, nanejvýš poslouchal, často jsem se dokonce stáhl stranou, když jsem zpozoroval, že se o něčem mluví.“*²³⁸

Nedostatek opatrnosti u mnoha členů vyplýval především z jejich mládí. Starší odbojáři byli často zvyklí na konspiraci již z předválečných let – Houdek zakusil první

²³⁴ BROUSEK, *Vídeňští Češi*, s. 44.

²³⁵ Srv. : MADERTHANER – FISCHER, *Widerstand*, Teil A, s. 64.

²³⁶ Tento pokus však ztroskotál, balíček s náloží byl včas odhalen a zneškodněn.

²³⁷ Viz rozhovor s H. M. ze dne 07. 06. 2006..

²³⁸ „Aber mit den Tschechen, mit den Leuten um Nemeč, da hab´ ich gesehen, es ist aussichtslos, was zu beginnen. Ich hatte doch Erfahrung mit konspirativer Arbeit aus Böhmen, aber da, bei denen, ist alles offen besprochen worden. Da haben vielleicht 20 Leute darüber geredet, was sie als nächstes anzünden wollen. Das war unmöglich! So kann man nicht arbeiten im Nationalsozialismus! Ich hab´ auch der Anni abgeraten, mitzuarbeiten. Und bei diesen Zusammenkünften hab´ ich keine Meinung vertreten, hab´ ich nie etwas gesagt, höchstens zugehört, hab´ mich sogar oft zurückgezogen, wenn ich bemerkt hab´, daß was besprochen wird.“. Cit. dle: THURNER, *Hans Maršálek*, s. 100-101. Srv.: rozhovor s H. M. ze dne 07. 06. 2006.

zatčení za politickou činnost již v dobách austrofašismu²³⁹, Schipany, dr. Halbkram, ing. Diasek a Nakowitz byli v minulosti dokonce členy Ochranného svazu (*Schutzbund*)²⁴⁰. U mladších ročníků však předchozí zkušenost většinou chyběla.

Přesto dochází k prozrazení až v souvislosti s hledáním kontaktů k rakouskému odboji. Tehdy vstoupila skupina na neznámou půdu, mimo důvěrně známý okruh lidí, a stala se zranitelnou²⁴¹. Odráží se zde neblahé dědictví předcházejícího meziválečného období, kdy byla česká menšina v důsledku xenofobních nálad a diskriminace izolována a odkázána ponejvíce na autonomní společenský život uvnitř sebe samé. K rozbití skupiny přispěl jistý „Ossi“. Až pozdější bádání ukázalo, že se pod tímto krycím jménem skrývá židovský konfident vídeňského gestapa, Kurt Koppel, jehož biografie by vydala na samostatnou kapitolu a je smutným svědectvím o tom, jak gestapo dokázalo vydíráním cynicky využívat i osoby z řad deklarovaných nepřátel režimu²⁴². Koppel ovládal perfektně několik jazyků včetně češtiny, což mu, stejně jako vlastní komunistická minulost, pohyb v ilegalitě výrazně ulehčovalo. Po konci druhé světové válce uprchl do Velké Británie a trestní stíhání proti němu bylo v dubnu 1957 zastaveno²⁴³.

Vlna zatýkání začala 5. září 1941 zatčením Nakowitze, větší část skupiny byla vesměs zajištěna do jara následujícího roku a zbytek pak v druhé vlně v únoru/březnu 1943²⁴⁴. Dvacet zatčených, mezi nimi i Halbkram, Diasek a Němec²⁴⁵, je 6. listopadu 1941 přepraveno do koncentračního tábora Mauthausen a ještě téhož dne popraveno²⁴⁶. *Völkischer Beobachter* z 10. listopadu komentoval popravu na první stránce lakonickým oznámením: „Česká teroristická banda ve Vídni postřílena.“²⁴⁷ Dalších osm odbojářů z řad vídeňských Čechů je popraveno v Mauthausenu o rok později, 17. prosince 1942²⁴⁸.

²³⁹ Viz rozhovor s H. M. ze dne 07. 06. 2006.

²⁴⁰ BROUSEK, *Vídeňští Češi*, s. 43.

²⁴¹ Tamtéž, s. 44.

²⁴² Biografie Kurt Koppela a jeho partnerky Grete Kahane viz CÉZANNE-THAUSS, *Ein Wiener Gestapobeamter*, s. 188-199; o okolnostech prozrazení „České sekce KPÖ“ obsírněji SCHAFRANEK, *V-Leute und „Verräter“*, s. 327.

²⁴³ BROUSEK, *Vídeňští Češi*, s. 44; dokumenty o poválečném stíhání Kurta Koppela viz DÖW 19827, *Beschluss vom 23. April 1957*.

²⁴⁴ MADERTHANER – FISCHER, *Widerstand*, Teil A, s. 68-87.

²⁴⁵ Tamtéž, s. 70-74.

²⁴⁶ Hans MARŠÁLEK, *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen: Dokumentation*, Wien – Linz: Österreichische Lagergemeinschaft Mauthausen, 1995, s. 283.

²⁴⁷ „Tschechische Terrorbande in Wien erschossen“. VB, 10. 11. 1941, s. 1.

²⁴⁸ MARŠÁLEK, *Die Geschichte des KZ Mauthausen*, s. 284; viz též rozhovor s Josefem Klatem ze dne 27. 06. 2006.

Alois Houdek a Alois Valach jsou oba samostatně souzeni, Houdek je st'at ve Vídni dne 30. března 1943²⁴⁹, Valach zastřelen v lednu 1944 v Torgau²⁵⁰. Zbytek zadržených je poslán do koncentračních táborů, ženy do Ravensbrücku, muži do Mauthausenu (včetně jeho pobočných táborů). V obou dále pokračuje odbojová činnost. Radioamatér Ludvík Štěpaník sestavuje v pobočném táboře Mauthausenu Lendorf-Kaserne přijímač k poslouchání cizího rozhlasu, po prozrazení vinou spoluvězňů se obává kruté exekuce a 26. června 1944 si bere život²⁵¹. Hansi Maršálkovi v Mauthausenu se daří získat prominentní pozici vedoucího táborové písařny, svého zvýhodněného postavení vězně v táborové administrativě (tzv. *Funktionshäftling*) pak využívá k omezení vlivu kápů²⁵². Jeho zásluhou jsou rovněž zachráněni četní spoluvězni. K vytvoření ovzduší solidarity a k záchraně mnohých přispěly i české ženy v Ravensbrücku²⁵³.

4. 2. 2. Organizovaný odboj katolický – skupina „CURIE“

Druhá největší skupina vznikla rovněž z přetrvávajících spolkových a tělovýchovných kontaktů uvnitř české menšiny, tentokrát však šlo převážně o osoby katolické orientace – členy tělovýchovného spolku „Orel“ a „Jednoty Sv. Metoděje“. Název skupiny je opět poněkud nejednoznačný, v dostupných pramenech i v literatuře jsou četné záměny a existujících variant je hned několik. Strojopisné svědectví o odboji ve složce Pátera Pojara v DÖW uvádí označení CURIUE²⁵⁴. Jelikož se však v celém čtyřstránkovém textu objevuje toto jméno pouze jednou, je dost dobře možné, že jde o pouhý překlep. Karl Brousek přejímá ponejprv v kapitole o odboji z roku 1980 CURIUE²⁵⁵, později v aktualizované stati 2002 uvádí naopak jméno ve formě CURIE²⁵⁶. COURRIER není oproti tomu další verze jména skupiny, jak uvádí Wolfgang Maderthaner²⁵⁷, nýbrž označení jedné vojenské operace československých zpravodajů v jižní Itálii²⁵⁸, což má se samotným Pojarem a

²⁴⁹ DÖW 4761, *Sterbefall Alois Houdek*.

²⁵⁰ BROUSEK, *Wien und seine Tschechen*, s. 100.

²⁵¹ Peter GSTETTNER, *Das KZ in der Lendorfer Kaserne vor den Toren der Stadt Klagenfurt. Ein Vorschlag zur Geschichtsarbeit und Erinnerung*, Justiz und Erinnerung Nr. 4, Mai 2001, s. 6.

²⁵² Zeitgeschichte 1989, 17, 2, *Einleitung: Hans Maršálek zum 75. Geburtstag*.

²⁵³ Viz rozhovor s Irmou Trksak ze dne 24. 05. 2006 a s Antoníí Bruha ze dne 22. 05. 2006.

²⁵⁴ DÖW 9348, *Widerstandsgruppe "CURIUE"*.

²⁵⁵ BROUSEK, *Wien und seine Tschechen*, s. 102.

²⁵⁶ BROUSEK, *Videňští Češi*, s. 45-46.

²⁵⁷ MADERTHANER – FISCHER, *Widerstand*, Teil A, s. 91.

²⁵⁸ Srv.: Jindřich MAREK, *Pátou kartu bere smrt. Českoslovenští parašutisté v britských battledressech 1941-1945*, Cheb: Svět křidel, 2000, s. 39.

vídeňským odbojem jen částečnou souvislost. Jindřich Marek ve své populárně-historické studii o československých parašutistech uvádí zcela jiný název Pojarovy skupiny, „Revoluční výbor“, datuje založení rokem 1943 a zmiňuje i členství bývalých sociálních demokratů²⁵⁹.

Podnět k založení skupiny vzešel od P. Josefa Václava Pojara – člena kongregace „Těšitelů z Getsemane“, absolventa brněnského kněžského semináře²⁶⁰, učitele katechismu na jedné z Komenského škol ve Vídni a zároveň duchovního v českém kostele na vídeňském Rennwegu²⁶¹. Dalším inspirátorem vzniku byl jeho přítel František Buchal, který získal zkušenosti již v práci pro československou zpravodajskou službu²⁶². Zpočátku malá skupina (jejími pěti členy jsou Pojar, Buchal, Ferdinand Štefek, Ludvík Kopp a Karel Šubert)²⁶³ podporuje v prvním období své existence rodiny zatčených, pomáhá židovským rodinám k emigraci z Rakouska, avšak organizuje i sabotáže. Pojar vybudoval záhy spojení s kardinálem Innitzerem (kontakt s ním udržuje od roku 1941 až do svého zatčení) a usiloval o koordinaci odboje i s československým exilem v Londýně (intenzivní kontakty spadají do roku 1942, přerušeny v prosinci 1943)²⁶⁴. Přes vídeňského Slovince Viktora Dolinčeka se později daří získat také spojení s Jugoslávií²⁶⁵. To pomáhá především při cestě na jih v březnu 1944.

S dalším vídeňským Čechem Jáchymem Hejlem²⁶⁶ vydává se Josef Pojar do slovinského Celje²⁶⁷, s pomocí tamních partyzánů dopravují se z Topuška v Chorvatsku britským vojenským letadlem na Bari v jižní Itálii, spadající tehdy již do mocenského vlivu spojenců. Zde se jejich cesty rozcházejí: Hejl odlétá do Anglie, Pojar se hlásí u československé vojenské mise, 13. května 1944 skládá vojenskou přísahu, absolvuje zpravodajský výcvik a v Brindisi parašutistický kurs. Poté se vrací do Vídně. Zde výrazně rozšiřuje a organizačně konsoliduje dosavadní odboj.

Dochází k rozšíření ilegální organizace na dvě skupiny s šesti podskupinami. Přijati jsou tentokrát i bývalí členové Sokola a DTJ. Vedení drží ve svých rukou Pojar

²⁵⁹ MAREK, *Pátou kartu bere smrt*, s. 38.

²⁶⁰ Tamtéž, s. 37.

²⁶¹ DÖW 9348.

²⁶² MAREK, *Pátou kartu bere smrt*, s. 37. O činnosti čsl. zpravodajské služby vypracovalo gestapo více než objemnou zprávu čítající více než 200 stran (DÖW 7232).

²⁶³ DÖW 9348.

²⁶⁴ BROUSEK, *Vídeňští Češi*, s. 45.

²⁶⁵ DÖW 9348.

²⁶⁶ MAREK, *Pátou kartu bere smrt*, s. 38; srv. strojopisné svědectví v DÖW, jež uvádí Hejlovo jméno v poněkud jiné formě – „Joachym Heil“ (DÖW 9348).

²⁶⁷ MAREK, *Pátou kartu bere smrt*, s. 38.

se zástupci Buchalem a Marií Raus. Po reorganizaci představuje hlavní náplň aktivit plnění pokynů z Londýna. Ty chodily jednak vysílačkou, jednak prostřednictvím partyzánů v Jugoslávii (IV. zóna – brigáda Tomšič), s nimiž udržoval nadále spojení v pozici „spojky pro Jugoslávii“ Viktor Dolinček. Aktivita skupiny se údajně neomezovaly jen na Vídeň, nýbrž pokrývaly i zbytek Rakouska a zasahovaly i na území Protektorátu Čechy a Morava.

Skupina „Curie“ zůstává neprozrazena a pokračuje v činnosti až do předvánočních dnů roku 1944. Klademe-li začátky odbojové činnosti již roku 1941 (tehdy je kupříkladu na několik měsíců poprvé vězněna Marie Raus), jedná se, co do délky, o poměrně úctyhodné období, zvláště při srovnání s dřívější působení „České sekce KPÖ“. Důvodů může být několik. Za prvé mohly hrát roli odlišné formy boje – těžištěm českého levicového odboje byly letákové akce a bombové útoky, tedy aktivity výrazně ofenzivní, orientované navenek, řečeno s Gerhardem Botzem: odboj „*spíše veřejný*“²⁶⁸. Ten přitahoval větší pozornost gestapa a nesl s sebou větší riziko prozrazení než převážně zpravodajská činnost Pojarova okruhu. Za druhé vykazuje skupina „Curie“ přinejmenším po konsolidaci roku 1944, pevnější organizační strukturu a disciplinovanější dodržování konspirace než „Česká sekce KPÖ“:

*„Organizace samotná [...] stála na dvou skupinách či buňkách, které řídili František Buchal a Leopold Jarath a které se navzájem neznaly. Uvnitř buněk, které se dělily na několik trojčlenných větví, se navzájem znali jen členové jedné větve buňky a ti již neznali další větve. Velitel buňky znal jenom velitele větve, ale již neznal její jednotlivé členy, rovněž oni neznali jeho. Kompromitující materiál byl zpracováván co nejrychleji a pomůcky pak byly páleny.“*²⁶⁹

Tato příčina vzbuzuje též hypotézu o rozdílu věku a z něho plynoucím rozdílu míry předchozích zkušeností u příslušníků obou skupin. Bylo by proto na místě podrobit věkovou strukturu „Curie“ a „České sekce KPÖ“ zevrubnějšímu rozboru a zjistit, zda se u těchto dvou skupin výrazněji lišila.

Dne 18. prosince 1944 zatýká vídeňské gestapo Viktora Dolinčeka v jeho bytě a zajišťuje u něj i šifrované zprávy, předané Pojarem předešlého dne. Ty měl Dolinček dosud u sebe, neboť se je právě osmnáctého chystal předat ve Slovinsku partyzánskému štábu IV. zóny. 21. prosince následuje zatčení Josefa Pojara, Marie Raus a dalších členů²⁷⁰. Mimo osoby z širšího okruhu skupiny (jména dovolují

²⁶⁸ V Botzově odbojové typologii charakterizují se „*Flugblattaktionen*“ i „*Bombenanschläge*“ jako „*eher öffentlich*“. Srv. : <<http://www.lbihs.at/GBResistenz.pdf>> s. 13.

²⁶⁹ MAREK, *Pátou kartu bere smrt*, s. 42.

²⁷⁰ Tamtéž, s. 43-44.

usuzovat, že se jedná vesměs o rodinné příslušníky odbojářů²⁷¹), které byly propuštěny na svobodu již během čtrnácti dnů, strávila většina zatčených zbytek války v káznících či v koncentračním táboře Mauthausen. Věznění přečkali téměř všichni, jen tři členové – Leopold Jarath, Vilém Navrátil a Ludvík Kopp – podlehlí prožitému utrpení a to jen pár dnů před koncem války. Po osvobození byli všichni tři vyznamenáni čsl. válečným křížem 1939 *in memoriam*²⁷².

4. 2. 3. Individuální odboj katolický – Helene Kafka alias Bl. Maria Restituta

Vídeňankou českého původu, jejíž působení v době nacistické diktatury bylo již vícekrát biograficky zpracováno, je řeholnice – terciářka řádu Sv. Františka Helene Kafka, známá též pod řeholním jménem Maria Restituta. Jejímu působení za druhé světové války věnovali badatelskou pozornost nejdříve příslušníci řádových komunit (kteří, podobně jako jiní příslušníci výlučnějších světonázorových uskupení, považovali za závazné věnovat se v první řadě mapování „vlastní“ odbojové činnosti), konkrétně spoluřeholnice v pamětním listě vydaném k patnáctému výročí Restitutiny popravy a řeholní historička Benedicta Maria Kempner ve své knize *Kněží před Hitlerovými tribunály (Priester vor Hitlers Tribunalen)*²⁷³. Zanedlouho potom vzbudila postava sestry Restituty pozornost i v kruzích laického historického bádání, především díky bohaté ediční i publikační činnosti DÖW²⁷⁴. V těchto studiích a pramenných edicích není však výrazněji reflektován Restitutin původ a příslušnost k českému etniku²⁷⁵. Zastiňován je primátem, který jí náleží v celoevropském kontextu katolické církve – Restituta byla totiž v celé okupované Evropě jedinou řeholnicí, nucenou za svá provinění vůči vládnoucímu režimu zaplatit životem. Její život a příspěvek k hnutí odporu těšily se díky této Restitutině výlučné pozici značnému zájmu, i když se přísně vzato nejedná o vysoce organizovanou ani konspirativní činnost. Sestra Restituta nebyla protagonistkou organizovaného církevního odboje, byla spíše jedním z bezpočtu osamělých a dílčích hlasů vyjadřujících nesouhlas s režimem, šířících protiněmecké nálady a rakouský

²⁷¹ Srv. : MADERTHANER – FISCHER, *Widerstand*, Teil A, s. 97-98.

²⁷² Tamtéž, s. 96.

²⁷³ Benedicta Maria KEMPNER, *Priester vor Hitlers Tribunalen*, München: Rütten&Loening, 1966, s. 469-482.

²⁷⁴ *Widerstand und Verfolgung in Wien 1934-1945: Eine Dokumentation*, Bd. 3., Wien: Jugend und Volk, 1984; Helene MAIMANN, *Schwester Restituta. Versuch über eine Unbequeme*, in: KONRAD – NEUGEBAUER, *Arbeiterbewegung – Faschismus – Nationalbewusstsein*, s. 201-212.

²⁷⁵ V edici *Widerstand und Verfolgung in Wien 1934-1945* je kupříkladu její případ zahrnut do oddílu o katolickém odboji.

patriotismus²⁷⁶. Podívejme se nyní ve stručnosti na životní pouť jmenované jeptišky a na to, co ji zaneslo do řad obětí odboje.

Helene Kafka (Helena Kafková) se narodila 1. května roku 1893 v Husovicích u Brna jako prostřední ze sedmi dětí v rodině silně katolického smýšlení²⁷⁷, pro jižní Moravu příznačného. O původní profesi jejího otce panují v publikovaných studiích neshody – dle Helene Maimann byl Anton[ín] Kafka ševcem²⁷⁸, dle Benedicty Marie Kempner se jednalo o rodinu selskou²⁷⁹. Jisté je, že Helene Kafka pocházela spíše z nižších sociálních vrstev. Brzy po jejím narození přesídlila rodina do Vídně. Helene vyrostla na dělnickém předměstí Brigittenau: *„Životní podmínky, bytové poměry, zdravotní stav vídeňského proletariátu na přelomu století byly katastrofální, a mladá Helene [...] vyznačovala se již tehdy nezištnou ochotou pomoci.“*²⁸⁰ Právě ze sociálních a zdravotních poměrů vídeňské periferie vykrystalizovalo dle Maimann její odhodlání pomáhat druhým, jež o pár let později vyústilo až v rozhodnutí stát se ošetřovatelkou²⁸¹. Její pozdější vstup do „Kongregace sester třetího řádu Svatého Františka“ setkal se u rodičů spíše s nepochopením a plně akceptován byl teprve později. Po kratší ošetřovatelské praxi v Lainzu a v Neunkirchenu zakotvila Kafka v nemocnici v Mödlingu²⁸². Zde setrvává až do druhé světové války a tady se také začíná odvíjet příběh její protinacistické činnosti a následné perzekuce.

Restituta vykonávala v mödlińskiej nemocnici funkci sestry narkotizátorky, tedy vysoce zodpovědnou a kvalifikovanou práci, předpokládající obvykle absolutorium studia medicíny. V období nástupu nacismu měla již za sebou dlouholetou praxi a zajisté si byla vedle sebevědomí a dominantních povahových rysů také vědoma vlastních odborných kvalit²⁸³. K tomu přistupují navíc specifické rysy Restitutiny povahy, fanatická láska k pravdě a naprostá otevřenost, hraničící až s nedostatkem diplomacie v komunikaci s okolím, které jí nezřídka ztěžovaly existenci v rámci řádové komunity (tradičně stavící spíše na loajalitě a přizpůsobivosti) i vztahy

²⁷⁶ I vinou tohoto patriotismu nebyly možná její život a smrt nahlíženy v kontextu české menšiny, nesmíme ovšem zapomínat, že v případech některých národnostních menšin – poslužme si příkladem severoafrických či senegalských divizí bránících Francii za druhé světové války – nebyl výjimkou jakýsi „dvojí patriotismus“.

²⁷⁷ MAIMANN, *Schwester Restituta*, s. 202; KEMPNER, *Priester vor Hitlers Tribunalen*, s. 469.

²⁷⁸ MAIMANN, *Schwester Restituta*, s. 202.

²⁷⁹ KEMPNER, *Priester vor Hitlers Tribunalen*, s. 469.

²⁸⁰ *„Die Lebensbedingungen, die Wohnverhältnisse, der Gesundheitszustand des Wiener Proletariats um die Jahrhundertwende waren katastrophal, und die junge Helene [...] zeichnete sich schon damals durch uneigennützigste Hilfsbereitschaft aus.“* Cit. podle: MAIMANN, *Schwester Restituta*, s. 202.

²⁸¹ MAIMANN, *Schwester Restituta*, s. 202.

²⁸² Tamtéž, s. 202.

²⁸³ Tamtéž, s. 202.

s laickým personálem nemocnice a vytvářely jí v bezprostředním okolí nepoměrně více nepřátel než spojenců²⁸⁴, tím spíše v pohnutém období nacistické nadvlády. Restitutina někdejší spolupracovnice, sestra Kajetana, podává o své kolegyni následující svědectví:

„Byla trošku neurvalá, vždycky vyjádřila bez zábrán svůj názor, i přes má varování, protože jsem přes příbuzné v Mnichově věděla svoje o koncentračním táboře v Dachau. Ale ona byla temperamentní a v tomhle nás neposlouchala.“²⁸⁵

Pro své profesionální kvality měla Restituta dobré vztahy s meziválečným vedoucím chirurgického oddělení nemocnice. Podle svědectví její pozdější spoluvězeňkyně, komunistické odbojáčky Anni Haider, byl však tento lékař pro svůj židovský původ krátce po anšlusu propuštěn²⁸⁶. Na jeho místo nastoupil dr. Lambert Stumfohl, zasloužilý člen jednotek SS od roku 1931 a NSDAP od roku 1932, za dob stavovského státu činný v ilegalitě a opakovaně vězněný, navíc teprve čerstvý absolvent medicíny²⁸⁷. Informace o jeho profesních kvalitách se různí – na jedné straně stojí svědectví pozdějšího ředitele mödlinské nemocnice a pamětníka události dr. Lazcniceka, dle něhož byl Stumfohl *„odborně zdatný, avšak obávaný pro své špiclování“²⁸⁸*, na druhé straně zasévá jisté pochybnosti stran lékařových schopností dochovaná příhoda o neprofesionálním provedení amputace dolní končetiny:

„Restituta byla zvyklá asistovat u přesných zákroků či amputací a musela nyní přihlížet, jak nezodpovědně a nezkušeně prováděl operace tento lékař. [...] Zvláště ostrou kritiku vyslovila jednou Restituta poté, co měl lékař amputovat nohu jednomu mladému vojákovvi a zmrzačil ji tak, že nemohl mladý muž nosit ani žádnou protézu.“²⁸⁹

Jisté je, že mezi Stumfohlem a dlouholetou pracovnící nemocnice vzniklo záhy několik ohnisek sporu. Neshody se týkaly jak otázek čistě pracovních – chirurg odbýval lékařskou péči o cizince a zanedbával též sestrou až pedantsky vyžadované

²⁸⁴ MAIMANN, *Schwester Restituta*, s. 208.

²⁸⁵ „Sie war ein bißerl eine Draufgängerin, sie hat ihre Meinung immer ungeniert zum Ausdruck gebracht, gegen meine Warnungen, denn ich wußte durch meine Verwandten in München Bescheid über das KZ Dachau. Aber sie war lebhaft und hat in dieser Sache nicht auf uns gehört“. Cit. podle: DÖW 3368, *Bericht nach einem Gespräch mit Schwester Kajetana*.

²⁸⁶ DÖW 00093, *Bericht Anni Haider*.

²⁸⁷ MAIMANN, *Schwester Restituta*, s. 205.

²⁸⁸ „fachlich tüchtig, aber gefürchtet für seine Spitzeleien.“ Cit. podle: KEMPNER, *Priester vor Hitlers Tribunalen*, s. 470.

²⁸⁹ „Restituta war gewöhnt kunstgerechte Eingriffe oder Amputationen usw. zu assistieren und musste nun mitansehen wie verantwortungslos und unerfahren dieser Arzt die Operationen durchführte. [...] Eine ganz besondere heftige Kritik übte Restituta einmal, als der Arzt einen jungen Soldaten ein Bein amputieren sollte und dieses derart verstümmelte, daß der junge Mann auch keine Prothese mehr tragen hätte können.“ Cit. podle: DÖW 00093, *Bericht Anni Haider*, s. 09303.

psaní lékařských zpráv – tak i záležitostí náboženské povahy (je možno si domyslet, jaké napětí asi panovalo mezi antiklerikálním nacistické ideologii oddaným Stumfohlem na straně jedné a hluboce věřící sestrou na straně druhé). Dr. Stumfohl znesnadňoval například přítomnost duchovního u umírajících²⁹⁰. Kdesi na pomezí sporů v péči o nemocné a různic náboženské povahy stojí epizoda z února 1941, v níž se Restituta zasadila za uvolnění lůžka pro někdejší členku křesťansko-sociální strany²⁹¹. K mimořádnému vyhocení vztahů dr. Stumfohla s Restitutou došlo po březnu 1938²⁹², kdy sestra Restituta se sestrou Kajetanou a s podporou Matky Představené umístily nad všechny vstupní dveře nemocnice krucifixy a navzdory výslovné žádosti nacistických funkcionářů odmítly jejich odstranění. Zřejmě jen pro hrozící obtíže se sehnáním kvalifikované personální náhrady unikly obě sestry okamžité ztrátě místa. Po epizodě s krucifixy získala Restituta pocit jisté beztrestnosti a její již tak nonkonformní počínání nabylo dále na neohroženosti.²⁹³ Naproti tomu vedoucímu chirurgovi se sebevědomá sestra, zpochybňující jeho odborné kvality, stala nepohodlnou, nechal ji od této chvíle sledovat²⁹⁴ a čekal jen na vhodnou záminku, aby se jí mohl zbavit.

Příležitost ke zúčtování s nepohodlnou odpůrkyní se naskytla v prosinci 1941. Sestra Restituta diktovala tehdy nemocniční písařce Margarete Smola do psacího stroje obsah protinacisticky a protiříšsky naladěné *Vojenské písně (Soldatenlied)*²⁹⁵. O původu tohoto dílka lze na základě jeho obsahu a stylistických rysů pouze spekulovat²⁹⁶, Restituta si je vyžádala dle vlastní soudní výpovědi počátkem prosince 1941 od dvou vojáků wehrmachtu, příšlých do nemocnice vyzvednout sterilizovaný obvazový materiál. Vznik *Vojenské písně* spadá patrně do doby, kdy se německé jednotky na východní frontě ocitly v úzkých, frontový postup stagnoval a ztráty na

²⁹⁰ MAIMANN, *Schwester Restituta*, s. 205.

²⁹¹ „...sie hatte im Februar 1941 einen Streit mit ihm gehabt, weil sie ein Bett freimachen wollte für eine Frau, die als "Schwarze", Angehörige der christlich-sozialen Partei galt. Dr. Stumfohl hatte erklärt, "wegen einer "Schwarzen" mache ich kein Bett frei. Sie hatte darauf gesagt: "Ihr seid 'S alle Schufte."“ Cit. podle: DÖW 3368, *Bericht*.

²⁹² Tolik písemně zaznamenané svědectví sestry Kajetany (DÖW 3368), oproti tomu Maimann na základě Restitutina životopisu řádové provenience zasazuje událost teprve do roku 1941. Srv. MAIMANN, *Schwester Restituta*, s. 205.

²⁹³ DÖW 3368; MAIMANN, *Schwester Restituta*, s. 205-206.

²⁹⁴ DÖW 93, *Bericht Anni Haider*, s. 09304.

²⁹⁵ DÖW 3368. Báseň byla již několikrát citována v plném znění, konkrétně v obžalovacím spisu i v rozsudku a později i ve dvou studiích (KEMPNER, *Priester vor Hitlers Tribunalen*, s. 473-476; MAIMANN, *Schwester Restituta*, s. 206-207), proto od její reprodukce na tomto místě upouštíme.

²⁹⁶ Helene Maimann usuzuje na vojáka starší generace, který měl za sebou již zkušenost první světové války, na důstojníka ve spojení s organizovaným odbojem. Srv.: MAIMANN, *Schwester Restituta*, s. 207.

životech v řadách wehrmachtu se rapidně zvyšovaly²⁹⁷. O uměleckých kvalitách dané skladby můžeme snad pochybovat, ne tak již o jejím protirežimním obsahu. *Píseň* kritizuje říšskoněmeckou („pruskou“) nadvládu nad Rakouskem, německé vyjídání a vykrádání Východní marky a explicitně nabádá k „obrácení zbraní“, k „odplatě“, k „boji za svobodnou vlast, [...] za šťastné Rakousko“²⁹⁸. Ale vraťme se nyní k samotnému průběhu represivního zákroku proti řeholnici. Během diktování básně byla Restituta „ve svém nadšení poněkud hlasitější“²⁹⁹, není proto divu, že ji zaslechla nemocniční zřízenkyně a informovala dr. Stumfohla³⁰⁰. Ten dohledal v odpadkovém koši modrý průklepový papír zbylý z rozmnoženého letáku (samotné průklepy si ponechala Restituta u sebe, údajně je měla vkládat do kapes vojákům, vracejícím se z ošetření na frontu³⁰¹) a zajistil jej coby *corpus delicti*. Den po rozmnožení básně přečetla Restituta *Píseň* svým dvěma spoluřeholnicím, sestře Angelice (Anně Mitasch) a sestře Kajetaně (Magdaleně Schmid), i laické pomocnici chirurgického oddělení, Josefině Mitasch (o tom, zda byla tato v příbuzenském vztahu s výše zmíněnou či zda se jedná o pouhou shodu příjmení, se dostupné prameny ani literatura nezmiňují). I přesto uplynula mezi prozrazením Restitutiny letákové agitace v prosinci 1941 a jejím udáním gestapu v únoru 1942 relativně dlouhá doba. Možné příčiny jsou dvě:

První hypotéza bezprostředně souvisí s nadřízeným Restituty i Stumfohla, primářem nemocnice dr. Stöhrem. Stöhr byl rovněž prověřeným nacistou a někdejší členem ilegální NSDAP (z čehož můžeme usuzovat, že Stumfohl byl k němu jakožto ke svému soukmenovci loajální a uvědomil svého představeného o celé věci jako prvního). Sám Stöhr byl vzdor svojí politické příslušnosti s Restitutou v dobrých vztazích, ctil sestru pro její pracovní nasazení a spolehlivost a nechtěl v ní ztratit oddanou pracovníci.³⁰² Proto se, ačkoli o aféře s letáky věděl, omezil nejprve na „duťklivé domluvy“ a „varování“³⁰³. Helene Maimann zmiňuje se ve své biografické črtě sestry Restituty také o nejmenovaném lékaři, nacistovi, který se znal se sestrou

²⁹⁷ MAIMANN, *Schwester Restituta*, s. 207.

²⁹⁸ Srv. : Tamtéž, s. 206-207.

²⁹⁹ „in ihrer Begeisterung wurde sie etwas lauter“. Cit. podle: DÖW 00093, *Bericht Anni Haider*, s. 09304.

³⁰⁰ Zde se opět drobně rozcházejí jednotlivá podání. Dle Maimann poslouchala tato zřízenkyně za dvěma (srv. : MAIMANN 1983, s. 206), dle Anni Haider (DÖW 00093, s. 09304) poslouchal za dvěma dokonce sám lékař!

³⁰¹ DÖW 00093, *Bericht Anni Haider*, s. 09304.

³⁰² MAIMANN, *Schwester Restituta*, s. 208.

³⁰³ DÖW 3368, *Anklageschrift* s. 4, přesná citace: „[...] der Chefarzt Dr. Stöhr, der von der Herstellung der Vervielfältigungen erfahren hatte, Vorhaltungen gemacht und sie verwahrt hatte.“

z meziválečné doby a kterého Restituta v době stavovského státu chránila před perzekucí.³⁰⁴ Vinou neuvedení přesné citace nemůžeme zmiňovaného muže identifikovat a jeho případná totožnost s dr. Stöhrem je přípustná pouze jako spekulace. Pokud by se však doopravdy jednalo o Stöhra, mohli bychom se domnívat, že dr. Stöhr sestru Restitutu na přelomu let 1941/1942 v rámci svých možností primáře nemocnice kryl, a to ve snaze odvděčit se jí za pomoc, prokázanou jemu samému v období stavovského státu.

Druhá hypotéza vychází ze zmínek Anni Haider o tom, že Stumfohl začal po epizodě s krucifixy Restitutu sám sledovat, aby získal důkazy v její neprospěch³⁰⁵. Není vyloučeno, že i po zjištění záležitosti s letáky (a po uvědomění primáře dr. Stöhra) otálel s udáním gestapu a pokračoval nějakou dobu ve sledování Restituty na vlastní pěst, v očekávání, že se její protistátní činnost dále rozvine. Teprve další eskalace konfliktu uvnitř nemocničního personálu v únoru 1942 (tehdy usilovala Restituta, přes Stumfohlův odpor, o zaměstnání další řádové sestry, čímž se ovšem v dobách častých povolávání na frontu cítili logicky ohroženi ostatní zaměstnanci nemocnice)³⁰⁶ zadala bezprostřední podnět k vyrozumění gestapa. Udání poslal sám dr. Stumfohl, po bližším vyšetřování na pracovišti padly na Restitutinou hlavu pomluvy a výtky ze strany převážné většiny personálu³⁰⁷, neboť po sérii dosavadních neshod v profesní, politické i čistě osobní rovině neměla již sestra mezi spolupracovníky žádného spojence, který by v dobovém napětí a politickém ovzduší riskoval přímluvu za ni. Jejím zatčení a umístění do vyšetřovací vazby nestálo již nic v cestě. Dle obžalovacího spisu byla Restituta zadržena a převezena do vídeňské věznice Rossauerlände 18. února 1942³⁰⁸, Helene Maimann uvádí chybně „14. únor 1942, popeleční středu“³⁰⁹.

Po čtyřech měsících vyšetřovací vazby a převozu do vězení vídeňského Zemského soudu (*Landesgericht*) ocitla se Restituta v souvislosti s onemocněním žlučníku na ženském oddělení vězeňské nemocnice. Paradoxně rozvíjí se teprve zde, s pomocí několika zaměstnanců soudu, vězeňského duchovního Msgre

³⁰⁴ MAIMANN, *Schwester Restituta*, s. 204-205.

³⁰⁵ „Der Arzt aber lies Restituta von der letzten Auseinandersetzung an ständig beobachten. Er schlich ihr oft selber heimlich nach [...] um ihr Tun zu beobachten.“ Cit. podle: DÖW 00093, *Bericht Anni Haider*, s. 09304.

³⁰⁶ MAIMANN, *Schwester Restituta*, s. 208.

³⁰⁷ Tamtéž, s. 208.

³⁰⁸ DÖW 13707, *Anklageschrift gegen Kafka Helene*.

³⁰⁹ „Es war der 14. Februar 1942, Aschermittwoch.“ Cit. podle: MAIMANN, *Schwester Restituta*, s. 208.

Eduarda Köcka a řádových sester skutečně organizovaná a kolektivní odbojová činnost. Jejím hlavním cílem bylo chránit výrazně ohrožené pacienty před propuštěním z vězeňské nemocnice a tím i oddalovat rozsudky nad nimi. Mimoto usilovala nemocniční odbojová buňka o vybudování kontaktů mezi jednotlivými odděleními trestnice³¹⁰ a dle svědectví Restitutiny spoluvězeňkyně Anni Haider probíhalo ve vězeňské nemocnici dokonce ilegální poslouchání sovětského a britského rozhlasu (sic!), následné přepisování rozhlasových zpráv a jejich distribuce mezi ostatní vězně³¹¹, tedy činnosti, bezpochyby označitelné za odboj organizovaný a aktivní. Zmiňovaná odbojová činnost se rozvíjela v první řadě při vědomí společného nepřítele ztělesňovaného vládnoucím nacistickým režimem a překlenovala i propastné světonázorové rozdíly mezi silně katolicky formovanými vězeňkyněmi a jejich komunistickými kolegyněmi. Helene Maimann dokonce naznačuje, že důvodem mohla být podobnost mezi komunistickým a katolickým odbojem:

„[...] a jelikož obě bezvýhradně věřily a nepochybovaly o základech své víry, jelikož pocházely obě ze společenství, která si ve své struktuře nebyla nepodobná, jelikož byly obě ochotny postavit se za své přesvědčení, panoval vzájemný respekt. Jeptišky se nesnažily obracet politické [vězeňkyně, pozn. M. K.] ani naopak.“³¹²

Jisté paralely ve válečné situaci rakouské katolické církve a komunistické strany se skutečně nacházejí, ať jde o fakt podřízenosti centrální autoritě (kardinál Innitzer na straně jedné a exilové vedení KPÖ v Moskvě na straně druhé) či o dočasné podvázání odbojové činnosti „shora“ z důvodu počáteční mírové koexistence hlav obou uskupení s nacistickou mocí (na jedné straně kardinálova otevřená podpora anšlusu a loajalita k okupačním složkám zhruba do září 1938, na druhé německo-sovětský pakt o neútočení). Jejich hlubší analýza v komparativní perspektivě by stála za úvahu.

Zajímavou ilustrací poměrů ve vězeňské nemocnici je svědectví o čtení a distribuci Stalinova projevu, odvysílaného u příležitosti sovětské vojenské ofenzívy,

³¹⁰ MAIMANN, *Schwester Restituta*, s. 208.

³¹¹ DÖW 00093, s. 09305.

³¹² „[...] und da beide unbedingt Glaubende waren und an ihren Glaubensgrundsätzen nicht zweifelten, da beide aus einer Gemeinschaft kamen, die in ihrer Struktur nicht unähnlich war, da beide bereit waren, für ihre Überzeugung einzustehen, herrschte gegenseitiger Respekt. Weder versuchten die Nonnen die Politischen zu bekehren noch umgekehrt.“ Cit. podle: MAIMANN, *Schwester Restituta*, s. 208-209.

na němž se podílela i Restituta, tedy silně věřící osoba, komunismu na hony vzdálená:

„Takto jsme dostaly jednou a sice roku 1942 poslední Stalinův projev, po němž začala ofenzíva rudé armády. [...] Restituta a já jsme seděly v kuchyni a já jí předčítala projev. Náhle se otevřely dveře a vešla sestra Vivenzia (první ošetřovatelka). Zeptala se Restituty: »Co to tu, sestro, čtete?« – »Stalinův projev«, odpověděla Restituta klidně. »Pro Pána Boha, jak můžete Vy, řeholnice, něco takového číst?« Restituta odpověděla: »Sestro, po Stalinovi mi také nic není, ale přece mluvím chytřeji než ten blázen (míněn Hitler)«.“³¹³

Souzení a odsouzení Restituty proběhlo ve Vídni v květnu 1942. Tři z pěti přítomných soudců byli vysokými členy jednotek SA a SS, což už samo o sobě ovlivnilo průběh a výsledek soudu. Restitutina sebeobhajoba měla výrazně švejkovské rysy – řeholnice předstírala, že si není vědoma protistátního obsahu rozmnožované básně, apod. Že tato strategie ulehčila její situaci u soudu pramálo, nikterak nepřekvapuje. Více již překvapují tři jiné skutečnosti:

Za prvé fakt, že nemocniční zřízenkyně Smola a spolusestra Mittasch, jež byly obě přítomny diktování letáků, účastnily se soudu pouze jako svědkyně a nikoli na lavici obžalovaných (jedná se přitom o dobu, kdy na území protektorátu běžně padaly hlavy za neoznámení podezřelých či protirežimních osob, a kdy pouhé toto neoznámení bylo rovněž klasifikováno jako velezrada!!!).

Dále překvapuje, že druhý text údajně „velezrádného“ obsahu, totiž leták s datem 8. června 1941 adresovaný katolické mládeži, nebyl na rozdíl od Soldatenliedu nikde v dochovaných soudních aktech reprodukován, a to i přesto, že bylo jeho rozmnožování rovněž předmětem obžaloby.

Rovněž stojí za pozornost, že Restituta byla v hlavních bodech obžaloby obviňována ze „zvýhodňování nepřítele“ („*Feindbegünstigung*“), ačkoli přítomnost tohoto nepřítele v textu Soldatenliedu, na rozdíl od opakovaných výzev k vojenské neposlušnosti (a tedy dle dobové právní terminologie „rozkládání wehrmachtu“ – „*Wehrkraftzersetzung*“) není patrná. Jinými slovy, obžalované se připisuje zvýhodňování nepřítele, aniž by byl tento v obžalovacím spise konkrétně definován.

³¹³ „So bekamen wir einmal und zwar 1942 die letzte Stalinrede, nach der dann die Offensive der Roten Armee begann. [...] Restituta und ich saßen in der Teeküche und ich las ihr die Stalinrede vor. Plötzlich wird die Tür aufgemacht und die Srov. Vivenzia (war die erste Krankenschwester) kam herein. Sie fragte Restituta: "Was lesen Sie da Schwester?" Ruhig antwortete Restituta: "Eine Stalinrede." "Um Gotteswillen wie können Sie als Ordensschwester so etwas lesen?" Restituta gab zur Antwort: "Aber Schwester, ich hab auch für Stalin nichts übrig, aber gescheiter redet er schon als der Narrische" (damit meinte sie Hitler).“ Cit. podle: DÖW 00093, Bericht Anni Haider, s. 09305.

Výrazně to připomíná častá obvinění z „napomáhání třídnímu nepříteli“ v československém soudnictví padesátých let.

Ze všech přítomných pochybných rysů soudního jednání můžeme dovozovat, že v procesu s Restitutou bylo přání vyměřit obžalované nejvyšší možný trest otcem myšlenky, a že v dobovém kontextu (kdy již operovala na území Východní marky nejedna odbojová skupina a právě odboj katolických řeholníků a duchovních, ať již organizovaný či neorganizovaný, stával se díky přirozené autoritě katolické církve v širších vrstvách rakouského obyvatelstva vážným nebezpečím pro nacistický mocenský aparát) měl mít vyřčený rozsudek smrti také funkci exemplární, odstrašující.

U lidového soudu (*Volksgerechtshof*) ve Vídni dne 29. října 1942 byla Helene Kafka alias Maria Restituta pro „*přípravu k velezradě a vlastizrádné napomáhání nepříteli*“³¹⁴ odsouzena k trestu smrti. I navdory tomu, že dle Kempner „*byla by výměra trestu dokonce podle nacionálně-socialistického zákona mohla být stanovena na dva roky káznice*“³¹⁵. Přímluvy příbuzných i řádu za omilostnění ani intervence kardinála Innitzera nestkaly se s úspěchem.

V posledních dnech života mezi rozsudkem a jeho provedením byl u Restituty patrný výrazný fatalismus a vyrovnanost s osudem. Můžeme zde sledovat první rysy Restitutiny autostylizace do mučednice.

Dne 30. března 1943 dopoledne byla sestra Restituta vyrozuměna o provedení rozsudku a rozsudek téhož dne krátce po šesté hodině večerní vykonán. Údajně vyšla z cely na popravu se slovy: „*jdu na slavnost, jdu do nebe*“³¹⁶. Ve svědectví Pátera Johanna Ivaneka, který ji před popravou duchovně zaopatřoval a byl tedy přítomen jejím posledním chvílím, však informace o tomto zvolání chybí³¹⁷. Proto je otázkou, zda Restitutina poslední slova nejsou jen plodem „novodobé martyrologie“ sester terciárek. Jako spíše náhodná shoda a drobný styčný bod v dějinách různých proudů českého odboje zaujme skutečnost, že v tentýž den jako Helene Kafka – 30.

³¹⁴ „wegen Vorbereitung zum Hochverrat und landesverräterischer Feindbegünstigung“. Cit. podle: DÖW 3368, Urteil des VGH vom 29. Oktober 1942.

³¹⁵ „die Strafzumessung ist unmenschlich, denn sogar nach dem NS-Gesetz hätte auf zwei Jahre Zuchthaus erkannt werden können!“ Cit. dle: KEMPNER, *Priester vor Hitlers Tribunalen*, s. 480.

³¹⁶ „Ich gehe zum Feste, ich gehe zum Himmel“. Cit. podle: DÖW 10786, Liste jener Personen, die von der „Österreichischen Gemeinde“ beim Päpstlichen Stuhl zur Seligsprechung vorgeschlagen wurden.

³¹⁷ Srv. : DÖW 11029, Brief des P. Johann Ivanek an die Generaloberin vom 30. September 1957.

března 1943 – je u Zemského soudu (*Landesgericht*) ve Vídni stát i vedoucí představitel levicového odboje Alois Houdek³¹⁸.

Případ Marie Restituty dočkal se po osvobození trojí dohry. Jejího denuncianta dr. Stumfohla potrestal soud roku 1948 pětiletým trestem odnětí svobody a odebráním doktorátu. Druhý do případu zapletený lékař dr. Stöhr vyrovnal se již dříve s tíživým svědomím vlastní rukou – v dubnu 1945 usmrtil sebe i celou svoji rodinu³¹⁹. Někdejšímu státnímu zástupci, jenž požadoval pro obžalovanou absolutní trest, byl roku 1971 odepřen důchod³²⁰. Jako mnohem podstatnější než právní odčinění jejího odsouzení jeví se však ohlas jeptiščina osudu v rakouské publicistice i historiografii řádové i laické provenience, její „druhý život“. Od vydání prvního pamětního spisu 1958³²¹ vyšla publikací týkajících se Restituty celá řada³²², jako obzvláště plodný jeví se rok 1998, kdy byla „mučednice odboje“ papežským stolcem blahoslavena. Další mezník představuje rok 2001: tehdy zakládají Herbert Exenberger a Edith Beinhauer ve Vídni spolek Restituta Forum, orientovaný na podporu obrany lidských práv ve smyslu někdejší ošetrovatelčiny činnosti. Spolek existuje dodnes a ani publikační činnost týkající se Heleny Kafka alias Blahoslavené Marie Restituty nelze považovat za uzavřenou.

³¹⁸ Srv. : DÖW 1512, *Liste der im Landesgericht Wien hingerichteten Personen*.

³¹⁹ MAIMANN, *Schwester Restituta*, s. 211.

³²⁰ *Todesurteil kostete Pension*. Die Presse, 04. 03. 1971, výstřížek uložen (bez udání strany) v aktové složce DÖW 11029.

³²¹ *Helene Kafka Schwester Restituta: eine größere Liebe hat niemand. Ein Lebensbild der ehrwürdigen Schwester Restituta*. Mödling: Missionsdruckerei, 1958.

³²² Jmenujme alespoň některé. *Schwester Maria Restituta Kafka: Märtyrin aus dem Widerstand – Dokumentation*, Innsbruck: Verlag Kirche, 1998; Edith BEINHAUER, *Restituta in der Kunst*. In: *DÖW-Jahrbuch*. Wien: DÖW, 2000, s. 33-39.

Exkurz B: PERZEKUCE, KOLABORACE A ODBOJ VÍDEŇSKÝCH ČECHŮ V KONTEXTU OSTATNÍCH NÁRODNOSTNÍCH MENŠIN NA RAKOUSKÉM ÚZEMÍ (KORUTANŠTÍ SLOVINCI, BURGENLANDŠTÍ CHORVATÉ A MAĎAŘI)

Zabýváme-li se specifiky a podstatnými rysy jedné národnostní menšiny, je zajisté žádoucí vytvořit si od zkoumané materie určitý odstup, nahlédnout předmět našeho bádání poněkud širším prizmatem. Vídeňští Češi mají ve své době jasný početní primát v podunajské metropoli, avšak v žádném případě to neplatí pro Rakousko jako celek. Nemenší pozornost si zaslouží početné menšiny na jih (korutanští Slovinci) i na východ od Vídně (burgenlandští Chorvaté a Maďaři), a to právě v otázce životních podmínek před druhou světovou válkou i v jejím průběhu.

Pro potřeby zamýšlené komparativní analýzy zvolili jsme coby hlavní osu srovnání tři aspekty života každé ze čtyř menšin, které jsme považovali za klíčové. Jedná se o: 1.) výchozí podmínky postavení menšiny za stavovského státu, pozice v době od anšlusu do vypuknutí druhé světové války, popř. v jejích počátcích; 2.) postavení menšiny během druhé světové války, především míra perzekuce, vztah mezi plánovanými represivními opatřeními a jejich realizací, existence a charakter odboje/rezistence; 3.) vliv odboje na poválečný vývoj menšiny.

Abychom se vyhnuli srovnávání nesrovnatelného, bude nutno se soustředit pouze na hlavní struktury, procesy a rysy podobnosti či rozdílnosti.

Slovinská menšina v Korutanech vykazuje značné odlišnosti již svým aktivismem v období autoritativního režimu. Převážně konzervativní politický charakter menšiny, daný do značné míry peripetemiemi slovinského národního hnutí v 19. století, napomohl její akceptaci politických změn v roce 1934. Převážnou a oficiální reakcí se stává loajalita až aktivní podpora vůči stavovskému státu, ovšemže motivovaná nadějí na zvýhodněné postavení Slovinců. *Ständesstaat* jejich vedoucím politickým strukturám v mnohém konvenoval (katolická orientace, křesťansko-sociální prvky) a v jiném (stavovský charakter státu, potlačení parlamentní demokracie) přinejmenším nevadil³²³. Prosazení vlastních nacionálních aspirací bylo tehdy větší prioritou než vše ostatní.

Tato aktivní participace stala se však neodvratně nacionálnímu socialismu trnem v oku a nacističtí představitelé po přechodu z ilegality do vládnoucích pozic

³²³ Tina BAHOVEC, *Die Kärntner Slovenen 1930-1941*, in: Andreas MORITSCH (ed.). *Die Kärntner Slovenen 1900-2000: Bilanz des 20. Jahrhunderts*, Klagenfurt – Ljubljana – Wien: Mohorjeva/Hermagoras, 2000, s. 245-246.

vyvíjeli na slovinské etnikum o to větší tlak, mající za daných okolností i jistý přídech pomsty. Mechanismy nátlaku uplatňované bezprostředně po březnovém anšlusu (krátkodobá internace vedoucích představitelů a jejich téměř okamžité propuštění) připomínají v lecčems opatření proti Čechům v roce 1934 či 1938. Totéž platí pro reakce na tento nátlak – zástupci Slovinců uchýlili se v otázce plebiscitu k téže „cestě do Canossy“ v podobě oficiální deputace jako zástupci Čechů³²⁴, a byť nebyli podrobeni separátnímu hlasování (byli ovšem jmenovitě zaneseni v důkladně vedených kartotékách protivníků režimu), demonstrovali svoji loajalitu velmi podobnou volební agitací i podobně jednomyslným výsledkem voleb³²⁵. V první řadě lze konstatovat, že Češi, stejně jako Slovinci, byli přesvědčeni o důležitosti takto loajálního postoje, spatřovali v plebiscitu rozhodující moment pro své budoucí bytí či nebytí. Druhým styčným bodem je pak ona přítomnost „taktické hry“³²⁶, ona „*zastařovací politika se zohledněním kalkulů politiky zahraniční*“³²⁷. Pro Čechy představovala poslední garanci slušného zacházení existence předmnichovské republiky a teprve její tragický zánik otevřel „dveře všech běd“. Ve slovinském případě byl tímto zlomem útok na Jugoslávii v dubnu 1941. Nátlak na kulturní organizace, slovinské duchovní i na úzkou vrstvu laické inteligence uskutečňuje se již od jara 1938, avšak stále je držen v jistých mezích, daných zahraničněpolitickými ohledy. Absenci plošných zásahů do církevního a spolkového života před dubnem 1941³²⁸ lze zdůvodnit jednak několikaletými snahami Hitlerovského Německa o politické sblížení s Jugoslávií (patrnými např. v existenci privilegovaných kontaktů na poli zahraničního obchodu), jednak přítomností německé menšiny na jugoslávském území, jež zde mohla působit jako „rukojmí“ – stojí za povšimnutí, že zde opět hraje roli stejná logika jako ve vztahu sudetských Němců a vídeňských Čechů.

Chorvatská a maďarská menšina v Burgenlandu nacházejí se po anšlusu v podstatně jiných podmínkách. Obě poznávají tutéž brzkou germanizaci školství³²⁹ jako Slovinci v Korutanech, avšak tím prováděná germanizace také končí. Převážnou část menšiny zvýhodňuje tehdy její kladný postoj k nacionálnímu socialismu. U

³²⁴ JOHN, *Angst, Kooperation und Widerstand*, s. 66.

³²⁵ Tamtéž, s. 67.

³²⁶ Tamtéž, s. 68.

³²⁷ „*Einschüchterungspolitik unter Rücksichtnahme auf Kalküle der Außenpolitik*“. JOHN, *Angst, Kooperation und Widerstand*, s. 69.

³²⁸ Valentin SIMA, *Kärntner Slowenen unter Nationalsozialistischer Herrschaft: Verfolgung, Widerstand und Repression*, in: Emmerich TÁLOS – Wolfgang NEUGEBAUER (eds.), *NS-Herrschaft in Österreich. Ein Handbuch*, Wien: ÖBW&HPT, 2000, s. 753.

³²⁹ JOHN, *Angst, Kooperation und Widerstand*, s. 72.

Chorvatů, kde převažuje selsko-katolický element, můžeme usuzovat na vliv počáteční nacistické glorifikace selského stavu a uplatňování ideologie „krve a půdy“, i prozatím korektního přístupu ke katolickému kléru. Většina Chorvatů kvitovala s potěšením i vznik ustašovského Chorvatska³³⁰. Mimořádně pikantně až anekdoticky působí epizoda z počátků soustavnější germanizace rakouských menšin nacisty v roce 1938. Zemský hejtman Tobias Portschy obdržel tehdy z Berlína pokyn vyloučit z NSDAP dlouholeté a velmi početné členy maďarské či chorvatské národnosti, kteří získali coby „*Volksfremde*“ cejch potenciálního nebezpečí. Portschy se však říšskému pokynu vzepřel s odůvodněním, že v mnohých sídlech na území Burgenlandu by tím stranické organizace zcela zanikly (sic!)³³¹.

Početná odbojová činnost sociálních demokratů či komunistů, typická pro vídeňské Čechy, je tedy v případě burgenlandských Chorvatů vyloženě okrajovým jevem. Jelikož jsou proti Maďarům a Chorvatům uplatňována mnohem méně radikální germanizační opatření než proti Čechům a Slovincům, prakticky zde neexistuje čistě nacionálně motivovaný odboj³³². Odbojové aktivity na jedné straně a kolaborace na druhé se spíše utvářejí jako forma reakce na antagonismus náboženský (maďarští protestanti, trpící za dob katolického stavovského státu stigmatem občanů druhé kategorie, měli důvod vnímat v příchod Němců zlepšení) či sociální (místní komunistický odboj nabývá často podoby konfliktu mezi prorežimními statkáři a jejich nádeníky).

V Korutanech dochází k prudkému zhoršení situace Slovinců po zmíněném útoku na Jugoslávii v dubnu 1941. Heinrichem Himmlerem koncipovaná a 14.-15. dubna 1942 provedená deportace téměř 1 100 Slovinců do Říše³³³ (na jejich místo byli dosídleni etničtí Němci z Itálie) je příkladem toho, s čím se v případě českého živlu rovněž počítalo, ale co nikdy nebylo s podobnou důsledností dovedeno do konce.

Právě dubnová deportace zavdává podnět k rozmachu partyzánského hnutí i k jeho silné podpoře ze strany civilního obyvatelstva. Ačkoli nebyla povstalecká činnost nikdy hlavním proudem v novodobé slovinské společnosti a loajalita představovala vždy jednu z priorit³³⁴, válečné období představuje v tomto ohledu

³³⁰ JOHN, *Angst, Kooperation und Widerstand*, s. 71.

³³¹ Tamtéž, s. 72.

³³² Tamtéž, s. 71.

³³³ SIMA, *Kärntner Slowenen*, s. 758.

³³⁴ Tamtéž, s. 759-760.

zlom. V horách vzniká houževnatá partyzánská válka, navíc prakticky nezávislá na Rakušanech – dílčí kontakty s rakouskými odbojáři nesly s sebou často potenciální konflikty (hlavně ve sporech o poválečné uspořádání jugoslávsko-rakouských hranic). Aktivní domácí odboj s masovou podporou a jeho úspěch měly i podíl na posílení povědomí tradice³³⁵ i národního sebevědomí uvnitř menšiny³³⁶. Zástupci korutanských Slovinců zasloužili se mj. o zanesení článku 7 o ochraně národnostních menšin do rakouské Státní smlouvy z roku 1955³³⁷ a projevují se jako sebevědomá a stabilizovaná národnostní menšina až do dnešních dnů. Není od věci připomenout si v této souvislosti podobný význam osvobozeneckého boje pro sebevědomí poválečné Jugoslávie.

Odlišným směrem se vyvíjí a vyúsťuje odboj český. Pomineme-li rozdílnost všeobecných geografických aj. faktorů, jako jsou odlišné možnosti pro odboj v permanentně kontrolovaném velkoměstě na straně jedné a v horských oblastech na straně druhé, jedná se zde i o rozdíly v rovině časové a ideové. Odboj Čechů formuje se dříve, což souvisí především s jeho politickou a institucionální odlišností (vznik v rámci KPÖ či na bázi dosavadních spolků). Větší propojenost s rakouským odbojem a význam politických, náboženských aj. motivací ukazuje Čechy jako etnikum, uspokojené výsledky svého národního hnutí a hledící již v odboji dále, za hranice bezprostředně nacionálních aspirací. Také poválečné dopady odboje se liší. Krátkodobá sounáležitost různých politických a světonázorových proudů pod tlakem perzekuce u Čechů záhy mizí, posiluje se roztržitost menšiny, umocněná ještě dobovými kontroverzemi okolo komunistického hnutí, atd. Proto ani kolektivní sebevědomí menšiny nevzrostlo ve stejné míře. Léta války, především v případě levicového hnutí „České sekce KPÖ“, jsou spíše krokem k větší asimilaci.

Závěrem se nabízí konstatování, že odboj vídeňských Čechů na straně jedné a korutanských Slovinců na straně druhé vedl v dlouhodobější perspektivě ke zcela protikladným důsledkům. Pro Čechy se kooperace s Rakušany i s jinými národnostmi v řadách odboje stala spíše impulzem k asimilaci, menšina zaznamenává od konce války (samozřejmě také vlivem reemigrace do ČSR a dalších přidružených faktorů)

³³⁵ JOHN, *Angst, Kooperation und Widerstand*, s. 77.

³³⁶ Tamtéž, s. 84.

³³⁷ SIMA, *Kärntner Slowenen*, s. 762.

prudký početní pokles³³⁸. Pro Slovince byl odboj naopak zdrojem nárůstu národního sebevědomí. Korutanská menšina zůstala mezi lety 1939 a 1951 početně stejná³³⁹ a dodnes o sobě dává vědět.

³³⁸ Roku 1939 přihlásilo se k české mateřštině („*Muttersprache*“) 56.210 osob, roku 1951 přiznává českou obcovací řeč („*Umgangssprache*“) pouze 3.950 osob. Srv.: JOHN, *Angst, Kooperation und Widerstand*, s. 78.

³³⁹ Tamtéž, s. 77.

5. OSUDY PŘEŽIVŠÍCH PROTAGONISTŮ ODBOJE PO KONCI VÁLKY

Život příslušníků protinacistického odboje z řad vídeňských Čechů poznamenaly především dvě klíčové události: poválečná reemigrace do Československa a polarizace politických poměrů v Rakousku i v menšině následkem studené války. Každý musel se alespoň na chvíli pozastavit nad otázkou přesídlení. Mnoho z vídeňských Čechů plánovalo odjezd do ČSR. Důvody jsou nasnadě – zničení a hospodářské oslabení Vídně v prvních poválečných letech, či prostá snaha začít po několika letech odboje, pronásledování a věznění jinde a znovu. Mnozí zůstali v Rakousku spíše náhodou. To, co vzniklo zprvu jako náhoda, projevilo se po mocenském zvratu v Československu jako velké štěstí. Minulost a leckdy ani morální profil odbojářů nesnesly se často s politickou praxí nových pořádků a někteří z navrátilců neunikli po roce 1948 další politické perzekuci. **Josef Klat** byl pro kritiku finančních nesrovnalostí na pracovišti a pro vyslovení pochybností nad soudní výpovědí svého někdejšího spoluvězně Artura Londona odsouzen roku 1952 ve vykonstruovaném procesu jako sionistický agent a vyloučen z KSČ. Strávil ve vězení tři měsíce. Oproti mnohaletým a doživotním trestům či popravám, které byly tehdy na denním pořádku, jedná se o zanedbatelnou délku odnětí svobody, přesto však dokresluje hrůznost doby. Klat strávil mnoho let v nekvalifikovaných profesích, později byl však stranicky i občansky rehabilitován.

Specifický případ představuje **Josef V. Pojar**. Po válce stanul v čele Československého ústředního výboru, nástupnického orgánu někdejší Československé menšinové rady, a nahradil tak v postavení vedoucího představitele menšiny Antonína Macháta, na jehož národní spolehlivosti ulpěl tehdy výrazný kaz – služba synů v německé armádě³⁴⁰. Z pozice předsedy ČSÚV zajistil Pojar hladký rozjezd reemigrace části vídeňských Čechů a Slováků do Československa. Pro neshody ohledně reemigrace složil však svoji funkci již v září 1946³⁴¹. Jako prominentní osobnost s morálním kreditem ve vojenských i církevních kruzích (účastnil se například pontifikálního requiem za padlé parašutisty, slouženého dne 30. srpna 1945 ve svatovítském chrámu³⁴²) měl Josef Pojar v prvních poválečných letech upevnit prestiž duchovní služby v armádě a jeho popularitou se chtěla zaštitit i Československá strana lidová. Všem těmto aspiracím učinil však konec únor 1948.

³⁴⁰ BALOUN 2000, s. 29-30.

³⁴¹ BALOUN 2000, s. 30.

³⁴² MAREK 2000, s. 45.

Pojar byl zatčen již v dubnu téhož roku³⁴³, odsouzen a vězněn, poznal na vlastní kůži uranové tábory Jáchymovska. Po propuštění emigroval roku 1967 zpět do Vídně, s níž spojil po neblahé československé zkušenosti svůj život a činnost již natrvalo³⁴⁴.

Déle vydrželo výsadní postavení **Hansi Maršálkovi**. Po válce pracoval na vysokých postech v řadách vídeňské policie³⁴⁵, zároveň zaujal významné postavení v rakouském společenství bývalých vězňů koncentračních táborů a zapsal se do obecného povědomí i jako významný historik mauthausenského tábora.

Ti, kteří z nejrůznějších důvodů zůstali ve Vídni, byli často postiženi studenou válkou a rozdělením Evropy alespoň nepřímo. **Irma Trksak** dočkala se roku 1951 poté, co upozornila na finanční machinace uvnitř Československé sekce KPÖ, vykonstruovaných obvinění a zbavení členství³⁴⁶. Přátelstvími a lidskými vazbami utvrzenými odbojem a vězněním dokázala otřást v základech i rozdílná míra loajality ke komunismu. Jako doklad může posloužit dodnes trvajícím ochlazením vztahů mezi Irmou Trksak a Antoníí Bruha³⁴⁷.

Po listopadu 1989 se společenství bývalých vězňů opět stmelilo a někdejší animozity částečně zmírnily. Stojí však za pozornost, že tři ze čtyř dotázaných odbojářů zachovali si dle vlastních slov dodnes levicovou orientaci. Josef Klat i Hans Maršálek jsou dokonce členy komunistické strany³⁴⁸. Rodinné zázemí meziválečné Vídně, zkušenost hospodářské krize a následné utužení politických stanovisek v odboji a v táboře bylo zřejmě u obou silnější než rozčarování z poválečné diskreditace komunistického hnutí. Příslušnost k němu považují dodnes za závazek.

³⁴³ Archiv Ministerstva vnitra, V 3448-MV, Spis štátnebezpečnostného vyšetrovania proti Hauptman Eduard a spol., Čj. B/4-V-Státní soud.

³⁴⁴ MAREK 2000, s. 45.

³⁴⁵ DÖW 16260, *Wiener Polizei, 1945. Vorschläge für die Beförderung antifaschistischer Polizeibeamten*.

³⁴⁶ Viz rozhovor s I. T. ze dne 24. 05. 2006.

³⁴⁷ Viz rozhovor s I. T. ze dne 24. 05. 2006.

³⁴⁸ Viz rozhovory s J. K. ze dne 27. 06. 2006 a s H. M. ze dne 07. 06. 2006.

6. ZÁVĚR

Studie o dějinách české menšiny ve Vídni od nastolení austrofašismu do porážky nacismu chýlí se na tomto místě nezadržitelně ke svému konci. Otevřeně přiznáváme, že se nám nepodařilo vykreslit zcela vyčerpávající historický obraz zvoleného tématu. Pro ten by bylo třeba nepoměrně více času, dalšího rozšíření pramenné základny i komplexnějšího zpracování některých teoretických i praktických otázek.

Navzdory tomu však věříme, že bylo nastíněno to hlavní. Za prvé janusovská tvář zbabělosti a hrdinství „české Vídně“ let 1934-1945 v její reakci na stupňující se politické pronásledování, submisivní vstřícnost vůči vládnoucím politickým strukturám i příkré odmítnutí týchž struktur. Za druhé jednotlivá odbojová hnutí v rámci menšiny, jejich návaznost na dlouholetou tradici spolkového (především tělovýchovného) hnutí, korelace s dvěma hlavními světonázorovými pilíři české menšiny – sociální demokracií a tradičním katolicismem. Za třetí dvojí rozměr období 1934-1945 coby logické kulminace předchozího vývoje a zároveň předznamenání věcí příštích. Dva srovnávací exkurzy, organicky dotvářející strukturu práce, mají naznačit, čemu jsme přikládali největší význam – zařazení procesů a tendencí do historického kontextu a jejich uvedení v souvislost s dobovými paralelami je pro pochopení celku důležitější než kvanta izolovaných jednotlivin.

Předkládaná studie netajila v názvu ani v koncepci svůj hlavní cíl – vykreslit jedenáct let života Čechů ve Vídni v jeho světlých i temných stránkách. Nakolik badatelského záměru dosáhl, nechť posoudí jiní. Napomohl-li předkládaný příspěvek alespoň zčásti hlubšímu pochopení zkoumané problematiky, pak nebylo jeho pár desítek stran popsáno nadarmo.

SEZNAM POUŽITÝCH PRAMENŮ A LITERATURY

A) Prameny

1. Archivní prameny:

Rakousko

DÖW

- 00071, *Lebenslauf des Kam[eraden] Brtna Leopold.*
00083, *Marie Bures.*
00093, *Gedenkblatt für Helene Kafka; Bericht von Anni Haider über Kafka.*
01512, *Liste der Hingerichteten beim Landesgericht Wien.*
01728, *Tschechische Umtriebe in Wien.*
01943, *Auflösung tschechischer Schulen und Vereine, 1941-1942.*
02685, *Einstellung der Tätigkeit des Verlages Machat & Co. durch die Reichspressekammer, 1942.*
03072, *Ravensbrück, Erlebnisbericht von Hermine Jursa, geb[orene]. Nierlich.*
03368, *Anklageschrift und Todesurteil gegen Helene Kafka.*
04218, *Übergabe der Bibliothek des Komensky-Schulvereines an die Nationalbibliothek.*
04761, *Landesgericht Wien – Sterbefälle März 1943.*
04873, *Zur Gruppe Ing. Edgard Diasek.*
05075, *Gegnerkartei der NSDAP Ortsgruppe Neu-Penzing.*
06655, *Dokumente von Alois Houdek, Marianne Houdek geb. Rab und Abschiedsbrief von Stepanik an Otto Vostarik.*
06823, *Verfahren gegen Gertrude Kurz, Franz Jauk, Alois Valach und Alois Weber wegen Hochverrat.*
08477, *Tagesberichte der Geheimen Staatspolizei (Gestapo) 01. 11. – 31. 12. 1943.*
09348, *Dokumente des Priesters Josef Wenzel POJAR.*
09353, *Beschwerden der Tschechischen Botschaft wegen Ausschreitungen gegen Tschechen XI/1938-II/1939.*
11029, *Dokumente über Helene Kafka.*
13707, *Anklageschrift gegen Helene Kafka.*
16260, *Wiener Polizei 1945.*
16936, *Jaroslav Horak.*
19827, *Verfahren gegen Kurt KOPPEL.*
20000/P433, *Eduard POWOLNY.*
20000/R505, *Vincenz RYCHLY.*
20000/V145, *Franz VYSKYTENSKY.*
20333/40, *I Ra 763/1938, An die SA-Gruppe Donau.*
20393/58, *Kommando der Schutzpolizei, Tagesbefehle Nr. 1-51.*
20949, *Diverse Dokumente über tschechische Rundfunksendungen in Radio Wien.*
21058/21, *Bestand Bürckel, Cechos[lowakischer]. Minoritätsrat.*
21058/41A, *Bestand Bürckel, Aufruf an "österreichische Staatsbürger tschechischen Volkstums".*
51072, *Hans Kyzivat.*
51272, *Sindelar-Nachlaß.*
51434, *Brigitte Bailer-Galanda: Der Fall Sindelar – eine kritische Bewertung.*
Legale Propaganda-Flugschriften, 4060/120, Cechoslovaci voli dne 10. dubna samostatne „JA“!

Česká republika

AMV

V 3448-MV, Spis štátnebezpečnostného vyšetrovania proti Hauptman Eduard a spol., Čj. B/4-V-Státní soud.

2. Edice:

BOBERACH Heinz (ed.), *Meldungen aus dem Reich 1938-1939: Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS*, Bd. 11, Herrsching: Pawlag Verlag, 1984.

MADERTHANER Wolfgang – FISCHER Gero, *Widerstand der tschechischen und slowakischen Minderheit in Österreich 1938-1945*, Unveröffentlichter Arbeitsbericht, VGA, 2003.

Vertrag zwischen der Tschecho-slowakischen Republik und der Republik Österreich über Staatsbürgerschaft und Minderheitsschutz – Smlouva mezi republikou československou a republikou rakouskou o státním občanství a ochraně menšin. Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, 1921, 77, 20. 03. 1921, Verlag der Staatsdruckerei in Wien, Nr. 163.

Widerstand und Verfolgung in Wien 1934-1945: Eine Dokumentation, Bd. 3, Wien: Jugend und Volk, 1984.

3. Tisk:

Grazer Tagespost, 23. 03. 1938, s. 7.

Völkischer Beobachter, 10. 04. 1938, s. 17.

Volkszeitung, 24. 09. 1938, s. 6.

Völkischer Beobachter, 21. 08. 1938, s. 22.

Völkischer Beobachter, 10. 11. 1941, s. 1.

4. Internetové zdroje:

BOTZ Gerhard, „Resistenz“ als Widerstand gegen Diktatur? [online] 2005 [cit. 23. září 2006], dostupné z: <<http://www.lbihs.at/GBResistenz.pdf>>

5. Rozhovory s pamětníky:

Rozhovor s Antonií Bruha ze dne 22. 05. 2006 (transkript).

Rozhovor s Irmou Trksak ze dne 24. 05. 2006 (transkript).

Rozhovor s MUDr. Janem Petříkem ze dne 31. 05. 2006 (poznámky v bodech).

Rozhovor s Hansem Maršálkem ze dne 07. 06. 2006 (transkript).

Rozhovor s Josefem Klatem ze dne 27. 06. 2006 (transkript).

B) Literatura:

BAHOVEC Tina, *Die Kärntner Slovenen 1930-1941*, in: MORITSCH Andreas (ed.), *Die Kärntner Slovenen 1900-2000: Bilanz des 20. Jahrhunderts*, Klagenfurt – Ljubljana – Wien: Mohorjeva/Hermagoras, 2000.

BALOUN Marek, *Česká menšina ve Vídni po roce 1945*, DP, FSV UK, 2000.

BOBROWSKY Manfred (ed.), *Schreiben im Widerstand. Österreichische Publizisten 1933-1945*, Wien: Picus Verlag, 1993.

BOTZ Gerhard, *Wien vom „Anschluß“ zum Krieg. Nationalsozialistische Machtübernahme und politisch-soziale Umgestaltung am Beispiel der Stadt Wien 1938/1939*, Wien – München: Jugend und Volk, 1978.

BOTZ Gerhard, *Theorieprobleme der historischen Widerstandsforschung*, in: KONRAD Helmut – NEUGEBAUER Wolfgang (eds.), *Arbeiterbewegung – Faschismus – Nationalbewusstsein. Festschrift zum 20jährigen Bestand des Dokumentationsarchivs des österreichischen Widerstandes und zum 60. Geburtstag von Herbert Steiner*, Wien – München – Zürich: Europa Verlag, 1983.

BOTZ Gerhard, *„Resistenz“ als Widerstand gegen Diktatur?*, in: *Der Ruf des Gewissens. Widerstand gegen den Nationalsozialismus zwischen ‚Wallküre‘ und ‚Radetzky‘*, Landesverteidigungsakademie Wien, 2005.

BROSZAT Martin – FRÖHLICH Elke, *Alltag und Widerstand – Bayern im Nationalsozialismus*, München – Zürich: Piper, 1987.

BROUSEK Karl Maria, *Die Wiener Tschechen zwischen den beiden Weltkriegen, unter besonderer Berücksichtigung des Turnvereines "Sokol"*, Phil. Diss., Universität Wien, 1977.

BROUSEK Karl Maria, *Die „Tschechisierung“ Wiens. Ein Beitrag zur Geschichte der Wiener Tschechen in der Zwischenkriegszeit*, Wiener Geschichtsblätter 1979, 34, 3.

BROUSEK Karl Maria, *Wien und seine Tschechen. Integration und Assimilation einer Minderheit im 20. Jahrhundert*, Wien – München: Oldenbourg, 1980.

BROUSEK Karl, *Vídeňští Češi pod nacistickou nadvládou*, in: VALEŠ Vlasta (ed.), *Doma v cizině. Češi ve Vídni ve 20. století – Zuhause in der Fremde. Tschechen in Wien im 20. Jahrhundert*, Praha: Scriptorium, 2002.

CÉZANNE-THAUSS Christine, *Ein Wiener Gestapobeamter und seine Spitzel. Zur Biographie und Tätigkeit Lambert Leutgeb, Leiter des Nachrichtenreferates der Gestapoleitstelle Wien*, Dipl., Universität Wien, 2003.

Die nichtdeutschen Volksgruppen des Landes Österreich und der Anschluß. Nation und Staat, deutsche Zeitschrift für europäisches Minoritätenproblem 1938, 11, 6.

DILLER Ansgar, *Die Demoralisierung der Tschechoslowakei durch den Reichssender Wien 1938*, Kirche und Rundfunk 67, 02. 09. 1978.

DŁUGOBORSKI Waclaw, *Kollektive Reaktionen auf die deutsche Invasion und die Errichtung der NS-Besatzungsherrschaft – Ein Prolegomenon*, in: BENZ Wolfgang (ed.), *Anpassung – Kollaboration – Widerstand: kollektive Reaktionen auf die Okkupation*, Berlin: Metropol, 1996.

EBNER Paulus, *Politické dějiny a právní postavení české menšiny v Rakouské republice*, in: VALEŠ Vlasta (ed.), *Doma v cizině. Češi ve Vídni ve 20. století – Zuhause in der Fremde. Tschechen in Wien im 20. Jahrhundert*, Praha: Scriptorium, 2002.

FANON Frantz, *Peau noire, masques blancs*, Paris: Ed. du Seuil, 1971.

FLEISCHER Hagen, *Nationalsozialistische Besatzungsherrschaft im Vergleich: Versuch einer Synopse*, in: BENZ Wolfgang, *Anpassung – Kollaboration – Widerstand: kollektive Reaktionen auf die Okkupation*, Berlin: Metropol, 1996.

GEBEL Ralf, *„Heim ins Reich!“ Konrad Henlein und der Reichsgau Sudetenland (1938-1945)*, München: Collegium Carolinum, 1999.

GSTETTNER Peter, *Das KZ in der Lendorfer Kaserne vor den Toren der Stadt Klagenfurt. Ein Vorschlag zur Geschichtsarbeitung und Erinnerung*, Justiz und Erinnerung Nr. 4, Mai 2001.

HANISCH Ernst, *Gab es einen spezifisch österreichischen Widerstand?*, in: STEINBACH Peter (ed.), *Widerstand: ein Problem zwischen Theorie und Geschichte*, Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1987.

HEROLDOVÁ Iva, *Reemigrace Čechů z Rakouska do ČSR v letech 1945-1950*, in: VALEŠ Vlasta (ed.), *Doma v cizině. Češi ve Vídni ve 20. století – Zuhause in der Fremde. Tschechen in Wien im 20. Jahrhundert*, Praha: Scriptorium, 2002.

HITLER Adolf, *Mein Kampf*, München: Zentralverlag der NSDAP, 1939.

HORAK Roman – MADERTHANER Wolfgang, *Mehr als ein Spiel. Fußball und populäre Kulturen im Wien der Moderne*, Wien: Löcker Verlag, 1997.

HUMMELBERGER Walter, *Die Wiener Tschechen und der „Anschluß“*, in: CZEIKE Felix (ed.), *Wien 1938*, Wien: Verein für Geschichte der Stadt Wien, 1978.

JOHN Michael – LICHTBLAU Albert, *Česká Víden: Von der tschechischen Großstadt bis zum tschechischen Dorf*, in: *Archiv 1987. Jahrbuch des VGA*.

JOHN Michael, *Die Wiener Tschechen und Slowaken vom »Anschluß« bis zum Krieg (1938/1939)*, in: MALLE Avguštin – SIMA Valentin (eds.), *Der »Anschluß« und die Minderheiten in Österreich*, Klagenfurt: Drava, 1989.

JOHN Michael, *Angst, Kooperation und Widerstand – Die autochtonen Minderheiten Österreichs 1938-1945*, *Zeitgeschichte* 1989, 17, 2.

JOHN Michael, *Vereinnahmung, Bedrohung, Germanisierung und Resistenz der Wiener Tschechen. Aspekte des Verhältnisses von nationalsozialistischer Politik und ethnischen Minderheiten*, in: ARDELT Rudolf – HAUTMANN Hans (eds.), *Arbeiterschaft und Nationalsozialismus in Österreich. In memoriam Karl R. Stadler*, Wien – Zürich: Europaverlag, 1990.

KEMPNER Benedicta Maria, *Priester vor Hitlers Tribunalen*, München: Rütten&Loening, 1966.

KONRAD Helmut, *KPÖ und KSČ zur Zeit des Hitler-Stalin-Paktes*, Phil. Diss., Universität Wien, 1972.

KUBU Eduard – EXNER Gudrun, *Tschechen und Tschechinnen, Vermögensentzug und Restitution*, Wien – München: Oldenbourg Verlag, 2004.

KURAL Václav – RADVANOVSKÝ Zdeněk, *„Sudety“ pod hákovým křížem*, Ústí nad Labem: Albis international, 2002.

LUŽA Radomír, *The resistance in Austria, 1938-1945*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984.

MAIMANN Helene, *Schwester Restituta. Versuch über eine Unbequeme*, in: KONRAD Helmut – NEUGEBAUER Wolfgang (eds.), *Arbeiterbewegung – Faschismus – Nationalbewusstsein. Festschrift zum 20jährigen Bestand des Dokumentationsarchivs des österreichischen Widerstandes und zum 60. Geburtstag von Herbert Steiner*, Wien – München – Zürich: Europa Verlag, 1983.

MAREK Jindřich, *Pátou kartu bere smrt. Českoslovenští parašutisté v britských battledressech 1941-1945*, Cheb: Svět křídel, 2000.

MARŠÁLEK Hans, *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen: Dokumentation*. Wien – Linz: Österreichische Lagergemeinschaft Mauthausen, 1995.

MASSICZEK Albert, *Ich war Nazi: Faszination – Ernüchterung – Bruch*, Wien: Junius, 1988.

MAYRHOFER Hemma, *„Bis zum letzten Atemzug werde ich versuchen dagegen anzukämpfen“: Irma Trksak – ein Lebensweg des Widerstehens*, in: *DÖW-Jahrbuch 2005. Schwerpunkt Frauen in Widerstand und Verfolgung*, Wien: Lit, 2005.

NEUGEBAUER Wolfgang, *Was ist Widerstand?*, in: *DÖW-Jahrbuch 1986*, Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1986.

PLECHANOVÁ Běla – FIDLER Jiří, *Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů 1941-1995*, Praha: ISE, 1995.

REICHEL Peter, *Svůdný klam Třetí říše“ fascinující a násilná tvář fašismu*, Praha: Argo, 2004.

SCHAFRANEK Hans, *V-Leute und „Verräter“. Die Unterwanderung kommunistischer Widerstandsgruppen durch Konfidenten der Wiener Gestapo*. Internationale wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung 2000, 3.

SEIDLER Franz W, *Die Kollaboration 1939-1945*, München – Berlin: Herbig, 1995.

SIMA Valentin, *Kärntner Slowenen unter Nationalsozialistischer Herrschaft: Verfolgung, Widerstand und Repression*, in: TÁLOS Emerich – NEUGEBAUER Wolfgang (eds.), *NS-Herrschaft in Österreich. Ein Handbuch*, Wien: ÖBV&HPT, 2000.

SOFSKY Wolfgang, *Die Ordnung des Terrors: das Konzentrationslager*, Frankfurt am Main: Fischer, 1993.

SORGER Brigitte, *Verfolgung und Widerstand von rassistischen Minderheiten in der Ostmark*, Dipl., Universität Graz, 1989.

THURNER Erika, *Hans Maršalek – Der Weg eines Wiener Tschechen ins KZ*, Zeitgeschichte 1989, 17, 2.

VOCELKA Karl, *Geschichte Österreichs. Kultur – Gesellschaft – Politik*, München: Heyne, 2004.

ZIMMERMANN Volker, *Sudetští Němci v nacistickém státě*, Praha: Argo, 2001.

SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK

Bd.	Band
Bl.	Blahoslavený/á
čsl. , čs.	československý, československá, československé
ČSR	Československá republika, Československo
Dipl.	Diplomarbeit
DÖW	Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes
DP	diplomová práce
DTJ	Dělnická tělocvičná jednota
ed./eds.	vydavatel/vydavatelé
Gestapo, gestapo	Geheime Staatspolizei
FSV UK	Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy
KPÖ	Kommunistische Partei Österreichs
KSČ	Komunistická strana Československa
KZ	Konzentrationslager
NSDAP	Nationalsozialistische deutsche Arbeiterpartei
NSKK	Nationalsozialistischer Kraftfahrerkorps
Phil. Diss.	Philosophische Dissertation
RM	Reichsmark
s.	strana, strany
SA	Sturmabteilung
SS	Schutzstaffel
Sv.	Svatý/á
VB	Völkischer Beobachter
VGA	Verein für Geschichte der Arbeiterbewegung

SUMMARY

The thesis makes an analysis of the Czech ethnical minority in Vienna, its life under the authoritarian Dollfuss und Schuschnigg regime and under Hitler, this from several different points of view. Vienna's Czechs, once the biggest non-German national group of the Austrian capital, became an important entity in the 19th century as a consequence of an enormous immigration stream from the Czech Lands. After the First world war, their position and protection by Austrian authorities got legally anchored by the Versailles system, however, in reality, a considerable discrimination continued. The political development towards the so-called austro-fascism and the nazi occupation had also a tremendous impact on everyday life of Czechs as well as other minorities in Austria. From 1934 to 1938, mostly left-wing Czechs were persecuted, whereas the German invasion gave rise to a persecution of the minority as such. Exposed to an increasing pressure after the „Anschluss“ in March 1938, Czechs in Vienna reacted in a double way. Their official representatives showed firstly a strengthened loyalty, especially concerning the plebiscite in April, and many Czechs made an effort towards assimilation, whereas many others took part in various resistance activities. The Czech resistance in Vienna and its outskirts arose as a logical consequence of a traditional associative life and sport activities inside the minority. Its structure and leading patterns correspond roughly to the inter-war background, namely the socialist movement on the one hand and the traditional middle-class catholicism on the other hand. As the left-wing resistance group, the biggest one, is concerned, its close contacts to the Austrian resistance movement indicate a later development of the whole minority. Unlike e. g. the Slovenians in Carinthia, who contributed in a decisive way to the liberation of their own territory and thus succeeded in increasing their self-confidence in the aftermath, the Czech national group became a victim of its inner divergences and has been constantly diminishing since 1945.

RESUMÉ

Práce analyzuje z několika různých úhlů pohledu život české etnické menšiny ve Vídni v Dollfussově a Schuschniggově autoritativním režimu i pod Hitlerovou nadvládou. Vídeňští Češi, kdysi největší neněmecká národnostní skupina rakouské metropole, stali se důležitou entitou v 19. století v důsledku velkého přílivu imigrantů z českých zemí. Po první světové válce dočkaly se jejich pozice a ochrana ze strany rakouských úřadů právního zakotvení ve versailleském systému, avšak ve skutečnosti jejich značná diskriminace dále pokračovala. Politický vývoj směrem k tzv. austrofašismu a nacistické okupaci měl i citelný dopad na každodenní život Čechů, stejně jako jiných menšin v Rakousku. V letech 1934-1938 byli perzekvováni především Češi levicově smýšlející, kdežto německá invaze dala vzniknout pronásledování menšiny jako takové. Po anšlusu v březnu 1938 reagovali Češi ve Vídni na vzrůstající tlak dvojím způsobem. Jejich oficiální představitelé prokazovali nejprve posílenou loajalitu, zejména ve věci dubnového plebiscitu, a mnoho Čechů vyvíjelo asimilační úsilí, zatímco mnozí jiní se podíleli na rozličných odbojových aktivitách. Český odboj ve Vídni a v jejím okolí zformoval se jako logický důsledek tradičního spolkového života a tělovýchovných aktivit uvnitř menšiny. Struktura a hlavní rysy odboje zhruba odpovídají meziválečnému zázemí menšiny, tedy socialistickému hnutí na jedné straně a tradičnímu středostavovskému katolicismu na straně druhé. Pokud se jedná o levicovou odbojovou skupinu, největší ze všech, její úzké vazby na rakouské odbojové hnutí vyznačují i pozdější vývoj celé menšiny. Na rozdíl od např. Slovinců v Korutanech, kteří přispěli rozhodujícím způsobem k osvobození vlastního území a posílili tak úspěšně i své sebevědomí po válce, stala se česká národnostní skupina obětí svých vnitřních divergencí a vykazuje od roku 1945 stálý početní pokles.

SEZNAM PŘÍLOH

- 1.) Tzv. Brněnská smlouva o státním občanství a ochraně menšin, uzavřená roku 1920 mezi Rakouskem a ČSR, titulní strana, 1921.
- 2.) Telegram z Berlína, žádající separátní hlasování pro Čechy, 1938 (DÖW 21058/21).
- 3.) Agitační leták *Čechoslováci volí dne 10. dubna samostatně „JA“!*, 1938 (DÖW, *Legale Propaganda-Flugschriften*, 4060/120).
- 4.) *Völkischer Beobachter* s prohlášením Matthiase Sindelare ve prospěch dubnového plebiscitu, 1938.
- 5.) Prohlášení Matthiase Sindelare o árijském původu; dole dobrozdání o fotbalistově politické spolehlivosti, jež bylo podnětem ke spekulacím o jeho členství v NSDAP, 1938 (DÖW 51272).
- 6.) Dopis Říšské tiskové komory o zrušení nakladatelství Antonín Machát a spol., 1942 (DÖW 02685).
- 7.) Úmrtní list Aloise Houdka z „České sekce KPÖ“, 1943 (DÖW 06655).
- 8.) Rozsudek smrti nad Helene Kafka, titulní strana, 1942 (DÖW 03368).